

nummer 6 september

TIDSCHRIFT VAN DE VERENIGING
VAN DOCENTEN IN GESCHIEDENIS EN
STAATSRICHTING IN NEDERLAND (VEN)

KLEIO

**Tentoonstelling door
leerlingen**

**KdF-Seebad Prora: een
totalitair Benidorm**

**Romans: betrouwbare
bronnen?**

**Het vmbo-examen
van 2003**

Oldenzaal, "Te kust en te keur"

21 december - 4 februari
Museum Het Palthehuis Oldenzaal
www.palthehuis.nl

leerlingen van
het Palthehuis

Met medewerking van
leerlingen 6VWO
Twenis Carmel College

en de beschrijvingen van de stof voor de examens vmbo en havo/vwo van 2004

Peter Wester

voorzitter (KNHG, VVVO),
Denekamperstraat 28,
7588 PW Beuningen Ov.
Tel. 0541 - 552 061 (thuis)
Tel. 0541 - 585 203 (werk)
westerkok@introweb.nl

Renée Schreuder

vice-voorzitter (Commissie
Volwasseneneducatie, website
VGN, Kleio),
Couwenhoven 46-01,
3703 EM Zeist.
Tel. 030 - 695 9506.
info@vgnkleio.nl

Jan-Maarten de Wit

(secretaris, Commissie
Basisvorming/ VMBO),
Anemonenstraat 6,
6942 WT Didam.
Tel. 0316 - 226 568.
jm.dewit@liemerscollege.nl

Johan Raven

penningmeester
(Didactiviteitencommissie,
RAD),
Kinkhoorn 8,
9051 MJ Stiens.
Tel. 058 - 257 4050.
johanraven@hetnet.nl

Marjan de Groot- Reuekamp

(Commissie PA-BO; SLO)
Romperdreef 26,
5233 EK Den Bosch.
Tel. 073 - 6420 692.
p.m.degroot@home.nl

Laurens Gerrits

(Commissie Havo/Vwo)
Louis Bouwmeesterstraat 10,
6708 NM Wageningen.
Tel. 0317 - 421542.
l.gerrits10@chello.nl

Administratie VGN: Administratiekantoor

H. Adema,
Aldlansdyk 50,
9051 DH Stiens.
Tel 058 - 257 5447.
Fax 058 - 257 3999.
E-mail:
henk_adema@hotmail.com

VGN giro: 128701 t.n.v. pen-
ningmeester VGN Stiens.

E-mail: info@vgnkleio.nl
Website: www.vgnkleio.nl

**Kleio is het blad van de
Vereniging van docenten
in geschiedenis en staats-
inrichting in Nederland
(VGN). Leden ontvangen
het gratis. Wilt u lid
worden? Neem contact op
met de administratie.
Aanmelding is ook
mogelijk via de VGN-site.**

Contributies 2003:

- Bij bezoldiging t/m € 50
HOS-schaal 10.6
- Bij bezoldiging vanaf € 60
HOS-schaal 10.7
- Docent met drie € 35
of meer vakken
- Baan van minder € 40
dan 0,6 fte
- Kennismakingslid € 25
(alleen voor studenten)
- Buitengewone leden, € 45
pensioen, VUT
- Partnerlidmaatschap € 70

Abonnement:

- Binnenland € 61
- Buitenland, € 65
Europa
- Buitenland, € 75
overig
- Losse nummers € 8
incl. verzendkosten

Redactie

Jan van Oudheusden,

voorzitter,
Massenetstraat 21,
5144 WP Waalwijk.
Tel. 0416 - 33 74 30.
jan.oudheusden@home.nl

Carla van Boxtel,

Langemeijerstraat 13,
5473 GS Heeswijk-Dinther.
Tel. 0413 - 29 29 96.
c.vanboxtel@fss.uu.nl

Maria van Haperen,

Korte Kerkstraat 14,
5524 AX Steensel.
Tel. 0497 - 517573.
a.vanhaperen@chello.nl

Huib Oattes,

Roerdomp 80,
3641 TK Mijdrecht.
Tel. 0297 - 28 11 97.
hfoattes@wxs.nl

Oscar Lansens,

medewerker en correspondent VS,
History Department UNC
Charlotte.

Stefan Boom,

Graaf Janlaan 46,
1412 GH Naarden.
Tel. 035 - 694 87 42.
s.boom@hccnet.nl

Cees Bol,

Fazantenkamp 387,
3607 XC Maarssenbroek.
Tel. 0346 - 56 57 12
ceesbol@wanadoo.nl

Hans Moors,

Groenewoudseweg 50,
6524 VB Nijmegen.
Tel. 024 - 328 14 36.
hans.moors@hccnet.nl

Joke Noordstrand,

Lorentzplein 18,
2012 HG Haarlem.
Tel. 023 - 532 9904.
j.noordstrand@worldmail.nl

Ger van der Drift,

Lindenstraat 81,
3203 VH Spijkenisse.
Tel. 0181 - 619 268.
g.vanderdrift@penta.nl

Hans Pols,

secretaris,
Van Aerssenstraat 140,
2582 JT Den Haag.
Tel. 070 - 3501 380.
j.pols@penta.nl

Tineke Bogaerts,

eindredacteur,
Omloop-West 9,
3402 XM IJsselstein.
Tel. 030 - 688 35 76
Fax 030 - 688 84 59
c.bogaerts@hccnet.nl

ISSN 0165-6449

Wilt u artikelen voor Kleio
toesturen aan de secretaris van de
redactie.

Berichten voor de Kleiokrant,
aktualiteiten, mededelingen van
commissies, aankondigingen
en dergelijke kunnen naar de
eindredacteur.
Neem voor informatie over
adverteren in Kleio contact op
met de eindredacteur.

Hoe gemakkelijk de geschiedenis
voor politieke doelen kan worden
misbruikt, is haast elke dag wel
uit de krant te halen. Medio
september meldde een piepklein
berichtje dat een Egyptische
rechtsgeleerde bezig is een zaak
aan te spannen tegen het 'het
joodse volk', wegens diefstal van
Egyptische schatten ... tijdens de
exodus van ruim drieduizend jaar
geleden! Het zou gaan om goede-
ren ter waarde van miljarden
dollars die Mozes zou hebben
meegenomen bij de uittocht uit
Egypte.

Dat leverde meteen discussiestof
op in de les. Welk bewijsmateri-
aal zal de jurist aandragen? Mag
het moderne Egypte zich erf-
genaam noemen van de farao's?
Zou zo'n stap denkbaar zijn
geweest zonder de bezettings-
politiek van de regering-Sharon?
Is de actie puur bedoeld om
bestaande anti-joodse sentimen-
ten te voeden? Zal het ooit echt
vrede worden in het Midden-
Oosten?

Ook in het schooljaar 2003-2004
hoopt Kleio haar lezers weer van
dienst te zijn met een keur aan
artikelen die de geschiedenisdo-
centen informeren en inspireren.
Er staan specials op stapel over
het Midden-Oosten (november)
en over Lancashire (december).
Het nummer dat u nu leest biedt
enkele aanstekelijke voorbeelden
uit de schoolpraktijk. Dit soort
bijdragen van collega's plaatst
Kleio maar al te graag! Hans
Moors gebruikt een kolossaal
gebouw op het eiland Rügen om
de complexe Duitse geschiedenis
te illustreren. Huub Kurstjens
geeft een balans van de eerste
vmbo-geschiedenisexamens. En
dan zijn er ook nog de nieuwe
stofomschrijving en de kern- en
verrijkingsdelen voor het CE van
2004.

Veel leesgenoegen en inspiratie
voor de les!

Jan van Oudheusden

Op de omslag: poster van een
historische tentoonstelling in het
Palthe-Huis samengesteld door 6 vwo
leerlingen van het Twents Carmel
College in Oldenzaal.

In dit nummer

2 *Profielwerkstuk in het Palthe-Huis*

Een 'meesterproef'

RUUD OLDE DUBBELINK EN JAN HEEMSTRA

Al twee keer werkten leerlingen van 6 vwo van het Twents Carmel College in Oldenzaal in het kader van hun profielwerkstuk aan een tentoonstelling in het historisch museum onder begeleiding van de conservator en hun leraar geschiedenis. Een groot succes.

7 *Gordiaantje*

Prora: een moeizaam monument

HANS MOORS

Het voormalige KdF (Kraft durch Freude)-Seebad Prora op het Duitse eiland Rügen, dat nu een aantal musea herbergt en verder bestaat uit niet-afgebouwde of half afgebroken gebouwen uit de nazi-tijd moest 20.000 mensen tegelijk een weekje vakantie bezorgen en op het goede been zetten om hun inspanningen voor het Derde Rijk vol te houden. De geschiedenis van een totalitair Benidorm.

15 *Praktische opdracht met behulp van historische romans*

Spiegels van de tijd

ELLEN EVERTS-SWEERS

Ideeetje misschien ...? om leerlingen een PO te laten maken waarbij ze onderzoek doen naar de historiciteit van een bepaald boek?

20 *De vmbo examens geschiedenis 2003*

Een zachte landing, maar hoe nu verder?

HUUB KURSTJENS

En verder

25 *Boeken*

32 *VGN natuurlijk: VMBO-oproep*

34 *Kleiokrant*

43 *Stofomschrijving 'Met de loep op Lancashire' voor het examen havo en vwo 2004 en 2005*

51 *Kern- en verrijkingsdelen voor het centraal examen 2004 vmbo*

**Profielwerkstuk in
het Palthe-Huis**

Een

RUUD OLDE DUBBELINK
EN JAN HEEMSTRA

NIEUWKOMERS

Een expositie over de migratiegeschiedenis
van Oldenzaal

Openingstijden:
di. t/m vr.:
10.00 – 17.00 uur
Za. en zo:
14.00 – 17.00 uur

Museum “het Palthe-Huis”
24-01 t/m 23-02-2003

Markstraat 13
7571 ED Oldenzaal
www.palthehuis.nl
0541 - 113482

Vrijdag 18 januari 2003. Een paar uur voor de opening van de expositie ‘Nieuwkomers’ wordt er in de zaal van historisch museum het Palthe-Huis in Oldenzaal koortsachtig de laatste hand gelegd aan de inrichting van een tentoonstelling, die is samengesteld door leerlingen van het Twents Carmelcollege. Om drie uur moet alles klaar zijn voor de opening. De groep die verantwoordelijk is voor het onderdeel ‘De Westfaalse migratie in de achttiende eeuw’ vindt het meubelstuk tussen de portretten te kaal. De conservator laat nog vlug een achttiende-eeuwse tafelklok zien. Ja, die moet erop. Dat staat beter. Het groepje leerlingen dat de inrichting van het nagebouwde gastarbeiderskamertje heeft verzorgd, zit op bed te praten. Zij zijn klaar. Om twee uur komt de heer Winkelhuis, wethouder van onderwijs, al kijken. Hij zal de tentoonstelling openen en wil

voor die tijd nog met de leerlingen praten. In de keuken is men druk bezig met het maken van de hapjes. Op het kantoor van de conservator zit Merle haar openingsspeech nog eens door te lezen. Martin maakt op de computer nog een laatste tentoonstellingstekst. De video’s worden voor de laatste keer getest.

J. Heemstra is docent geschiedenis aan het Twents Carmel College te Oldenzaal, R.A. Olde Dubbelink is conservator van historisch museum het Palthe-Huis.

Allemaal impressies van even voor de opening van de Carmel-expositie ‘Nieuwkomers’, een echte ‘meesterproef’.

'meesterproef'

De tien leerlingen van 6 vwo die hebben meegewerkt aan het maken van de tentoonstelling *Nieuwkomers* deden dat in het kader van hun profielwerkstuk in de tweede fase. De school en het museum wilden de leerlingen zo'n kans geven, omdat een profielwerkstuk in deze vorm ze in contact brengt met de praktijk en ze daarbij ook zien hoe die praktijk gestalte krijgt in een expositie. Aan het einde van het traject is de geschiedenis concreet zichtbaar.

Met de expositie is een uitwisseling gerealiseerd waar veel partijen van profiteren. De leerlingen zelf, omdat zij in de praktijk werkzaam zijn, de school omdat deze buiten de eigen muren treedt en de docent omdat hij de leerlingen in contact kan brengen met onbekende aspecten van het 'maken van geschiedenis' en daarin begeleid wordt door een deskundige. Het museum ten slotte profiteert van de betrokkenheid van de deelnemende leerlingen. Niet alleen staan er tijdens de opening bezoekers in het museum die daar nog nooit geweest zijn, het zijn ook de mensen die het museum op dat moment gestalte gegeven hebben. Het museum raakt daarmee als het ware meer en meer organisch verankerd in een samenleving, waarin men zich meer betrokken voelt bij datgene wat er in zo'n museum gebeurt.

Op het Carmel College draait het tentoonstellingsproject dit schooljaar voor de derde keer en er is een soort vaste aanpak ontstaan.

De keuze van een onderwerp

De leerlingen kunnen kiezen uit vier à vijf verschillende historische onderwerpen. Het betreft onderwerpen uit de nieuwe, nieuwste en contemporaine geschiedenis en dan vooral de geschiedenis van de stad Oldenzaal en de omliggende gemeentes, de omgeving waar de leerlingen vandaan komen. Van te voren zoeken de docent ge-

schiedenis en het museum naar geschikte onderwerpen. De conservator draagt Oldenzaals materiaal aan. De docent bespreekt met de leerlingen de onderwerpen in de geschiedenisles. De leerlingen praten mee en komen soms ook met een eigen onderwerp.

In 2001/2002 is gekozen voor het onderwerp *Oldenzaal, te kust en te keur, stad en bestuur tussen 1750 en 1800*, in 2002/2003 voor het project *Nieuwkomers, een expositie over de migratiegeschiedenis van Oldenzaal*. In het schooljaar 2003/2004 kunnen de leerlingen kiezen uit 'Carnaval, inmiddels Twentse traditie?', 'De jaren zestig, met nadruk op de vrouwenemancipatie', 'Het verzet in de Tweede Wereldoorlog in Twente' en 'De luchtfotografie van Oldenzaal en haar interpretatie'. Het onderwerp verzet in de Tweede Wereldoorlog in Twente is door de leerlingen zelf aangedragen. Criteria voor de onderwerpkeuze zijn onder andere aansluiting bij het geschiedenisonderwijs op school, de lokale geschiedenis en haar relatie met de nationale historie (bijvoorbeeld De Opstand in Oldenzaal in relatie tot de Nederlandse Opstand van 1568 tot 1648). Natuurlijk speelt ook het aanwezige beeld- en archiefmateriaal mee. Er dus wordt rekening gehouden met de in het museum aanwezige collectie realia en archivalia met betrekking tot de historie van Oldenzaal.

De voorbereiding voor het museum en de school start ergens in de maanden mei of juni in 5 vwo, zodat er in september een pakket literatuur klaarligt. De leraar legt uit wat er gaat gebeuren, de introductie in het museum begint net voor de zomervakantie. Allereerst een rondleiding en het bekijken van de tentoonstellingszaal.

Dan blijkt wie er voor voelen hun profielwerkstuk op deze manier te maken en wordt er een onderwerp uitgekozen.

Na de zomervakantie beginnen de leerlingen, die ervoor gekozen hebben om dit project voor hun profielwerkstuk te doen. Er is ruimte voor tien deelnemers.

Aan het werk

In september worden in het museum het onderwerp en het verloop van het project besproken. De conservator en de docent geschiedenis behandelen het onderwerp, de tijdsindeling, het leerwerk en het praktische werk. Voor het gehele project staat 80 uur per leerling. Een literatuurpakket wordt uitgedeeld, waarmee iedereen werkt, en er zijn opdrachten voor de gehele groep. De leerlingen krijgen specifieke artikelen te lezen over het gekozen onderwerp, de Oldenzaalse situatie dus. Daarnaast wordt er een bezoek gebracht aan het stadsarchief en het archief van het museum om de beschikbare historische bronnen te kunnen raadplegen. Dat archiefonderzoek is voorbereid door de conservator. Het is voor de leerlingen beperkt tot de relevante stukken. Tevens wordt er in het museum gekeken welk beeldmateriaal er beschikbaar is over het gekozen onderwerp en in welke ruimte er geëxposeerd moet worden.

De algemene onderzoeksopdrachten gelden voor het gehele team. Daarnaast zijn er werkzaamheden die gezamenlijk worden ondernomen. In het geval van het project *Stad en Bestuur, 1750-1800* was de gezamenlijke opdracht, dat elke groep moest meewerken aan de vervaardiging van een tentoonstellingscatalogus. Elke groep leerlingen moest voor het gekozen onderdeel een catalogushoofdstuk schrijven. In het geval van het project *Nieuwkomers, de migratiegeschiedenis van Oldenzaal*, moest elk leerlingengroepje een historisch interview afnemen met een eerste en tweede generatie Italiaanse of Turkse gastarbeider in Oldenzaal.

Logboek

Hilde 6v1

Datum	Tijd	Plaats	Verrichte werkzaamheden	Resultaat, wat lukte wel/niet?	Gemaakte afspraken
12/09	30min	P-huis	Kennismaking	Eerste indruk gekregen.	Afspraken gemaakt voor verdere middagen.
Week 38/39	180min	Thuis	Lezen van de informatie	Zo kwam ik wat meer over die tijd te weten.	-
24/09	180min	P-huis	Inleiding, uitleg, rondkijken stads-archief	-	Doorlezen van de informatie voor de volgende keer.
8/10	75min	P-huis	Onderwerp besproken, artikelen verdelen.	-	Lotte en ik zullen ons op Racer richten.
13/10	120min	Bieb	Informatie verzamelen over Racer	Moeilijk informatie te vinden. Kopieën gemaakt.	Informatie uitwerken tot geheel artikel.
14/10	75min	Thuis	Maken van artikel Racer.	-	Lotte's informatie en dat van mij samenvoegen.
15/10	80min	P-huis	Bespreking artikel.	Artikel Racer is af.	Nadenken over een poster.
3/11	90min	Thuis	Ontwerpen van een poster: iets verzinnen, het uittekenen, veranderen, uitwerken op de computer enz.	Het lukte aardig, was leuk werk.	-
5/11	90min	P-huis	Afspraken gemaakt Wat betreft uitnodigingen, inrichting zaal, poster, catalogus, titel tentoonstelling.	Over de inrichting was iedereen enthousiast, gediscussieerd over de poster en de titel van de tentoonstelling.	Taken nogmaals duidelijk verdeeld, met name met betrekking tot catalogus en poster. Afsproken toch een sponsor te zoeken.
6/11	60min	School	Transcriberen van de toespraak van Racer.	Tekst goed kunnen lezen en herschrijven. Af en toe met anderen, Annemarie en Anne, overlegt over wat er geschreven stond.	Ik moet het nog uittypen.
7/11	30min	Thuis	Uittypen toespraak	-	-
9/11	75min	Thuis	Werken aan catalogus	Begreep het niet helemaal i.v.m. de catalogusnummers.	Met z'n vijven hebben we de tekst verdeeld.
10/11	30min	Thuis	Werken aan catalogus.	Algerond.	-
12/11	120min	P-huis	Catalogus bekeken en overlegd. Resultaten laten	Nieuwe afspraken gemaakt wat betreft catalogus, poster en het laten	M.b.t. catalogus, toespraak Racer en poster.

De leerlingen maken een logboek, waarin ze hun werkzaamheden bijhouden – hier activiteiten van Hilde in de herfst van 2001.

Overigens zijn de gezamenlijke opdrachten niet standaard voor elk project, maar hangen ze af van het onderwerp.

De eerste twee maanden komen de leerlingen één keer in de twee weken in het museum voor een voortgangsverslag. Onderzoek doen zij in eigen tijd, thuis, in het museum of op school.

De onderdelen van de tentoonstelling

Na de algemene onderzoeksopdracht worden de meer praktijkgerichte opdrachten verstrekt en werkt men in groepen van 2 of 3 personen. Deadlines worden bepaald. Elke week is er per groep circa twee uur overleg met de conservator. Elke groepje maakt eigen afspraken daar-

voor. De conservator regelt voorwerpen en de bruiklenen.

Regelmatig vindt overleg plaats tussen docent en conservator. De docent geschiedenis controleert of afspraken nagekomen worden, of opdrachten op tijd ingeleverd worden. Hij begeleidt tevens het historisch onderzoek. Op school zijn er daarvoor overlegmomenten tussen de individuele leerlingen en de docent. De leerlingen houden een logboek bij.

In het geval van het project *Stad en bestuur, 1750-1800*, werd er gekozen voor de onderdelen: rechtspraak, bestuur, handel en kerk. In geval van het project *Nieuwkomers* voor de onderdelen: de Westfaalse migratie in de achttiende en negentiende eeuw, de Italiaanse migratie en Turkse migratie in de jaren zestig. Elk groepje van twee of drie leerlingen draagt de verantwoordelijkheid voor een specifiek expositieonderdeel.

Audiovisuele en andere opdrachten

Structureel in het project zijn audiovisuele opdrachten verwerkt, waaraan meerdere leerlingen hun handen vol hebben. Bij het project in 2001/2002 moesten de leerlingen een oude toespraak van de achttiende-eeuwse burgemeester Jan Willem Racer, die zich in het archief bevond, omzetten in een op band gesproken opname. Leerlingen moesten zelf de rede van Racer transcriberen en een geschikte persoon zoeken die deze rede kon voordragen. Op de expositie kon men de patriotische redevoering van J.W. Racer uit 1796 horen, het er bij behorende archiefstuk (de geschreven redevoering van Jan Willem) en het portret van Jan Willem bekijken. Bij het onderdeel rechtspraak moesten de leerlingen een zogenaamde 'griezelvideo' maken, waarin 'mid-deleeuwse' rechtspraak en martelpraktijken voorkwamen.

Bij de migratiegeschiedenis waren er interviews te zien, die de leerlingengroepjes gemaakt hadden. Het historische interview werd met de hele groep gedurende drie weken voorbereid. Elke leerling kreeg de

opdracht een doelstelling te formuleren en aan de hand hiervan een lijst interviewvragen te maken, rekening houdend met de verschillende groepen van te interviewen personen. Het interview werd opgenomen met een videorecorder, zodat de video's getoond konden worden.

Verder waren er nog allerlei andere werkzaamheden voor de leerlingen. In groepjes werd er gewerkt aan zeer verschillende aspecten van de expositie, zoals de zaalindeling, de publiciteit – het schrijven van een persbericht, enthousiasme opwekken bij de media, het geven van radio-interviews –, de presentatie – het maken van een poster, het maken van een informatiebulletin/brochure of een lesbrief voor de basisschoolleerlingen, de uitnodiging, de voorbereiding van de opening, bijschriften bij de voorwerpen, verklarende tentoonstellingsteksten enzovoort.

Verder de voorbereiding van de opening. Die wordt door de leerlingen zelf verzorgd en men nodigt zelf de sprekers uit en houdt een presentatie.

Tijd en begeleiding

Deze activiteiten worden evenredig verdeeld over de periode: eerste maand leeswerk en inkadering van het onderwerp met één bijeenkomst in het museum om de veertiende dagen. In de tweede en derde maand de uitwerking van de verschillende onderdelen met één bijeenkomst per week van ieder groepje met de conservator.

Een week voor de expositie wordt er met de daadwerkelijke inrichting van de zaal begonnen en is er per dag een bijeenkomst.

De begeleiding is in eerste instantie de taak van het museum, de conservator. De docent stuurt leerlingen aan en heeft op school overleg over de voortgang van het project. De conservator is direct bij de begeleiding van de leerlingen in het museum betrokken. Hij/zij doet het nodige voorwerk (kiezen van relevante historische documenten, archiefstukken, artikelen en beelddocumenten). Hij begeleidt de leerlingen bij de presentatietechnieken, corrigeert en controleert.

VRAGEN INTERVIEW

naam: **Ottavio Galistu**

1. In welk jaar kwam u naar Nederland en met hoeveel (bekenden, familie)?
2. Toen u hier kwam, had u veel bekenden hier of was u de enige uit uw streek die naar Nederland/Oldenzaal kwam? Hoe wist u dat men in Nederland textielarbeiders zocht? *voorlichting*
3. Wat wist u van Nederland? In hoeverre was u voorbereid op het leven hier?
- (4. Hoe voelde u zich in dit nieuwe klimaat in uw werkzame jaren?)
5. Bij welk bedrijf werkte u in Oldenzaal? *Welke bv's* (welk beroep oefende u uit) en hoe werd u daar opgevangen. Kreeg u bijvoorbeeld een inburgeringscursus, taallessen, de gewoontes en gebruiken van de Nederlanders. Omgang met Nederlandse collega's. Werd u bijvoorbeeld geholpen door de vakbond? Kon u snel wennen aan de Nederlandse gebruiken en gewoontes?
6. Het beroep dat u uitoefende, was dat hetzelfde beroep dat u in uw eigen land had? of werd u hierin eerst geschoold?
7. Hoe woonde u destijds in Oldenzaal en hoe zag uw woonruimte eruit in die tijd? Had u veel spulletjes mee uit uw eigen dorp/stad/streek en van de familie? *Ontmoeten vrouw*
8. Hoe stond naar uw mening de Oldenzaalse maatschappij tegenover de komst van zogenaamde 'gastarbeiders' in de tijd dat u hier kwam? Ging u in die tijd wel eens uit in Oldenzaal? Had u gauw Nederlandse vrienden?
- (9. Hoe stonden uw collega's over het algemeen tegenover uw komst?) *gastarbeiders/Nlers verhouding*
10. Wat was uw toekomstperspectief toen u uit uw land vertrok en hoe was dat na de emigratie? Wat verwachtte u van de toekomst. (Eerst tijdelijk, later permanent, vrouw en kinderen kwamen naar Nederland)
11. Is dit beeld wat u had uitgekomen? Als u terugkijkt op uw leven bent u dan blij dat u naar Nederland bent gekomen?
12. Hoe staat u nu tegenover die beslissing? Zou u anderen aanraden om naar Nederland te emigreren?
 - *ooit nog teruggeweest?*
 - *NLer of Italiaan nu?*
 - *dingen meegenomen?*

De vragen en antwoorden van dit interview waren te horen op de tentoonstelling 'Nieuwkomers'. De oorspronkelijke interviewvragen zijn door de leerlingen al doende wat aangepast. Zie daarvoor de cursieve regels.

De beoordeling

Als alles goed verloopt heeft iedere leerling, begeleid door de conservator, zelfstandig historisch onderzoek gedaan. Daarnaast werkte men in kleine groepen aan de verschillende onderdelen, die te maken hebben met het verbeelden van de historie.

Leerlingen oefenen aldus vaardigheden op het gebied van historische onderzoek, het schrijven van artikelen en presentatietechnieken. Men werkt in een team en moet met elkaar samenwerken en overleggen. Gegevens moeten uitgewerkt worden en gepresenteerd voor het publiek.

Carmel-leerlingen duiken in lokale historie

'We weten nu wat er in de eigen stad gebeurde'

Uit het regionale weekblad *De Roskam* van 18 januari 2002 – Lotte Bouwhuis en Annemarie Boersma.

De leerlingen worden door docent en conservator samen getoetst op actieve deelname. Onderdelen zoals catalogus, brochure, presentaties, persberichten e.d. waaraan elke leerling een bijdrage levert, worden beoordeeld door de docent. Het profielwerkstuk wordt op school gepresenteerd en beoordeeld. De leerlingen hebben de verplichting het logboek met daarin alle gegevens ter toetsing te overhandigen aan de docent. Geler wordt eveneens op de inzet tijdens de voorbereiding van de expositie.

Na afloop van de expositie wordt het project door de leerlingen samen met de conservator en docent geëvalueerd.

Het navolgen waard

We zijn nu voor de derde keer aan dit tentoonstellingsproject begonnen. Bij de eerste twee keer hebben we heel wat enthousiaste geluiden gehoord, van de deelnemende leerlingen en vanuit 'het Oldenzaalse'.

De heer Winkelhuis, wethouder onderwijs, die de opening verrichtte: *'Het is een geweldig initiatief van het museum en de school. Door deze aanpak bekijft de geschiedenis beter bij*

de leerling. Ze zullen het niet gauw vergeten.'

De heer Ottavio Galistu, geïnterviewde Italiaanse gastarbeider van de eerste generatie: *'Ik vond het prachtig, dat ik werd geïnterviewd en dat mijn verhaal op video werd opgenomen. Na de tentoonstelling gaan we met de hele familie de video bekijken.'* Sanne, leerling 6 vwo en medewerkster aan het project: *'Het was een groot succes. Zonder dat je het zelf door hebt sta je veel dicht bij het onderwerp migratie dan je in eerste instantie zou denken. Ik denk dat vele mensen herkenning vonden in deze tentoonstelling en vooral de video, en daarom was het zo leuk!'*

Ali, leerling 6 vwo en medewerker aan het project: *'De Turkse voorwerpen in de vitrine, die ik heb ingericht, komen allemaal van mijn familie. De waterkruik van mijn vader lijkt nu ineens een kunstvoorwerp.'*

Het project verschaft inzicht in de hedendaagse maatschappij, waartoe kennis van het verleden een wezenlijke voorwaarde is, een museale doelstelling.

De leerlingen leren allerlei vaardigheden die relevant zijn voor hun verdere ontwikkeling: bronnenonder-

zoek, presentatie, sociale vaardigheden, spreken in het openbaar, beeldgericht werken, doelgroepgericht werken.

Bij de tentoonstelling *Nieuwkomers* werd door de aard van het onderwerp de geschiedenis geactualiseerd en ging zo bij een grote groep in de gemeenschap leven. Ook omdat in dit geval personen uit de Oldenzaalse gemeenschap daadwerkelijk bij het onderzoek betrokken werden en onderdeel waren van een expositie over zijn of haar geschiedenis en cultureel erfgoed. Dit werkt enthousiasmerend voor de leerlingen.

Historisch onderzoek en de soms moeizame werkzaamheden worden omgezet naar een beeldend geheel, een duidelijk resultaat, dat getoond kan worden aan een grote groep mensen. Het werkt complimenteaus. Medeleerlingen, ouders en kennissen worden gestimuleerd de expositie te bezoeken en te waarderen.

Dus werken we weer aan een tentoonstelling: ditmaal over carnaval.

Gordiaantje:

Duitse Denkmal-problematiek

HANS MOORS

Prora: moeizaam monument

Aan de oostkust van Rügen, in de 'Prorer Wiek' benoorden Binz, verrees in 1936 het 'KdF-Seebad der Zwanzigtausend' Prora. Een betonnen kolos, meer dan vier kilometer lang en zes verdiepingen hoog. Er konden 20.000 mensen tegelijkertijd – arbeiders en hun gezinnen – vakantie vieren in de gezonde zeelucht. Vanwege het begin van de Tweede Wereldoorlog werd dit totalitaire Benidorm niet afgebouwd.

Na de Duitse capitulatie huisvestte Prora duizenden oorlogsvluchtelingen. Tussen 1950 en 1990/91, was het complex in gebruik bij het Oost-Duitse leger, hermetisch afgesloten van de buitenwereld. De gebouwen raakten na 1990 in verval. Prora kwam onder 'Denkmalschutz'. Maar welk verleden moet hier herdacht worden? Welke herinneringen willen de Rügen en Duitsland ophalen aan vierduizend meter beton?

Prora is een moeizaam monument.

Kleio-redacteur Hans Moors werkt als senior onderzoeker bij het IVA, Instituut voor sociaal-wetenschappelijk beleids-onderzoek, verbonden aan de Universiteit van Tilburg.

Schets van de architect Clemens Klotz, die het KdF-Seebad Rügen ontwierp. Een langgerekt gebouw tussen de Oostzee en de Grosser Jasmunder Bodden met een boulevard aan de Oostzee-kust, waarop de kamers uitkeken.

Monumentale ruïnes

In 1934 ontwikkelde de architect Albert Speer een theorie over de waarde van ruïnes. *'De gedachte was dat modern geconstrueerde gebouwen niet geschikt waren om die 'brug der traditie' naar toekomstige generaties te zijn, die Hitler wilde. Het was moeilijk voor te stellen dat roestige hopen puin die heroïsche inspiratie konden overbrengen die Hitler zo bewonderde in de monumenten uit het verleden. Mijn 'theorie' was bedoeld om dit dilemma op te lossen. Door speciale materialen te gebruiken en bepaalde statistische beginselen toe te passen zouden we in staat moeten zijn om constructies te bouwen die zelfs in staat van verval, na honderden of (daar gingen we althans vanuit) duizenden jaren, in meer of mindere mate zouden lijken op de Romeinse voorbeelden. Om mijn ideeën te illustreren had ik een romantische tekening laten maken. Die toonde hoe de paradetribune op het Zeppelinveld eruit zou zien na generatielange verwaarlozing, begroeid met klimop, de zuilen omgevallen, de muren hier en daar afgebrokkeld, maar de contouren nog steeds duidelijk herkenbaar. In Hitlers entourage werd die tekening als blasfemisch gezien. Dat ik me zelfs maar een periode van verval voor het nieuw gestichte Rijk, bestemd om duizend jaar te bestaan, kon voorstellen, vonden veel van Hitlers vertrouwelingen belachelijk. Hijzelf echter accepteerde mijn ideeën als logisch en verhelderend. Hij verordonneerde dat in de toekomst de belangrijke gebouwen van zijn Rijk opgericht moesten worden volgens de principes van deze 'wet der ruïnes'.*

Uit: A. Speer, *Erinnerungen* (Berlijn 1969)

Rügen is het grootste en mooiste eiland van Duitsland. Tegenwoordig heeft het een vaste oeververbinding met het achterland van Mecklenburg-Vorpommern, waar honderdduizenden toeristen jaarlijks gebruik van maken. Lange tijd was Rügen echter een geïsoleerd gebied met een ruige natuur, waar mensen leefden van kleinschalige landbouw en visserij. De eerste bewoning dateert al van het negende millennium voor Christus. In de zevende eeuw van onze jaartelling werd de oorspronkelijke Germaanse bevolking door het slavische volk van de Ranen onder de voet gelopen. De Ranen voerden veel oorlogen met de Denen. Uiteindelijk werd Rügen in 1168 een provincie van Denemarken. Na de Dertigjarige Oorlog (1618-1648) viel het eiland aan Zweden toe. In 1815 kwam het (samen met Pommeren) onder Pruisische heerschappij.

In het Duitse collectieve bewustzijn heeft Rügen een bijzondere plek. Zoals de Rijn, of de Lüneburger heide, vertegenwoordigt Rügen de 'Sehnsucht' naar onaangestaste vrije natuur, onafzienbaar licht, lucht en water, het verlangen naar zuiverheid. In de prozaïsche werkelijkheid was het eiland eeuwenlang de speeltuin van grootgrondbezitters. Al in de achttiende eeuw kwamen de boeren steeds meer onder druk te staan. Niet alleen vanwege de lijfeigenschap die tot diep in de negentiende eeuw

bleef bestaan, maar ook door systematische onteigening van gronden en opheffing van dorpen ('Wüstungen'). Weinig zelfstandige boeren bleken tegen deze hobby van de landadel bestand, zodat Rügen verarmde. Nog aan het einde van de Tweede Wereldoorlog was de helft van het land in handen van een klein aantal grootgrondbezitters. De 'Bodenreform' van 1948 maakte daar een einde aan: het land werd verdeeld onder bezitloze boeren.

Hitlers utopie

Totalitaire staten wortelen in utopieën. Mensen met een utopisch bewustzijn denken na over veranderingen, dromen over de toekomst. De geschiedenis van wat komen moet, proberen ze vast te leggen. In plannen die centrifugeren in steeds wijder cirkels rondom de eigen kring, maar ook in architectuur; ze houden van bouwen. Alle utopieën worstelen met de vraag: 'wie is 'wij'? Twintigste-eeuwse totalitaire utopieën als het nazisme en het communisme zagen het 'wij' van de toekomst als een 'wij' zonder 'zij': een samenleving gezuiverd van kwalijke, storende elementen. Dat 'wij' wordt zichtbaar gemaakt in het verleden – bij voorkeur een glorieus verleden – en alvast beleefd met het oog op de toekomst. In *Mein Kampf* klaagt Adolf Hitler al over het gebrek aan 'opmerkelijke monumenten' waarmee Duitse

steden hun eigen glorieuze verleden symboliseerden. Architectuur diende in zijn ogen niet alleen een esthetisch, maar ook een politiek doel. 'Hitler hield ervan te zeggen,' noteert de architect Albert Speer, 'dat hij bouwde met de missie om zijn tijd en geest over te brengen op het nageslacht. Uiteindelijk was alles dat bleef om mensen te herinneren aan de gouden era's der geschiedenis hun monumentale architectuur, zo filosofeerde hij... Zo kon Mussolini nu, bijvoorbeeld, verwijzen naar de gebouwen van het Romeinse Rijk als de verbeelding van de heroïsche geest van Rome... Onze architectuur zou ook tot het bewustzijn moeten spreken van een toekomstig Duitsland, eeuwen ver van nu'.

Architectuur noemde Hitler 'het woord in steen'. Deze opvatting wilde hij toepassen op München en natuurlijk Berlijn, de stad die hij zag als de hoofdstad van de wereld, '... alleen te vergelijken met het oude Egypte, Babylon of Rome'. Monumentaal bouwen en monumentale propaganda vielen samen. Bij de legging van de eerste steen voor het 'Parteitaggelände' in Nürnberg betoogde Hitler, dat 'zelfs als de Beweging ooit zou stilvallen, dan zou deze getuige na duizenden jaren nog spreken. Te midden van een heilig bos eeuwenoude eiken zullen de mensen van die tijd in plechtige verbazing deze eerste gigant onder de gebouwen van het Derde Rijk bewonderen.'

Het moest allemaal groots en meeslepend. Maar wat Hitlers visie op architectuur intrigerend maakt, is dat het er hem niet zozeer om ging monumentale gebouwen voor de toekomst te behouden. Zijn doel was om gebouwen zo te ontwerpen, dat het verval ervan gecontroleerd kon worden. Hitler verlangde van architecten, dat zij beschikten over 'vooruitziend historisch besef'. Zij moesten kunnen inschatten of hun nieuwbouw in de toekomst nog steeds de glorie van het Derde Rijk kon uitstralen. Het verleden van de toekomst wilde Hitler kunnen herkennen in het hier en nu. Een typisch utopische manier van denken en bouwen, die bijvoorbeeld is toegepast op het 'Parteitaggelände' in

Nürnberg. Hier werd 'het woord in steen' verkondigd, zoals de films van Leni Riefenstahl: *Sieg des Glaubens* (1933), *Triumph des Willens* (1934), of *Tag der Freiheit: unsere Wehrmacht* (1935) lieten zien.

KdF-Seebad Prora op Rügen – het onbedorven eiland – is, naast het Parteitaggelände, het grootste nieuwbouwproject, dat onder het naziregime werd gerealiseerd. Maar het was, in tegenstelling tot het Nürnbergse project, niet geconcipeerd als monumentale nazi-architectuur. Prora was in opzet functioneel ('Zweckbau'). De kolossale proporties kwamen voort uit het doel de 'totale vakantie' voor 20.000 mensen tegelijkertijd te kunnen faciliteren. De idee van georganiseerd massatoerisme én het concept van de 'totale vakantie' hadden evenwel een onmiskenbaar politieke en propagandistische lading. Daar was Kraft durch Freude (KdF) nu juist voor opgericht.

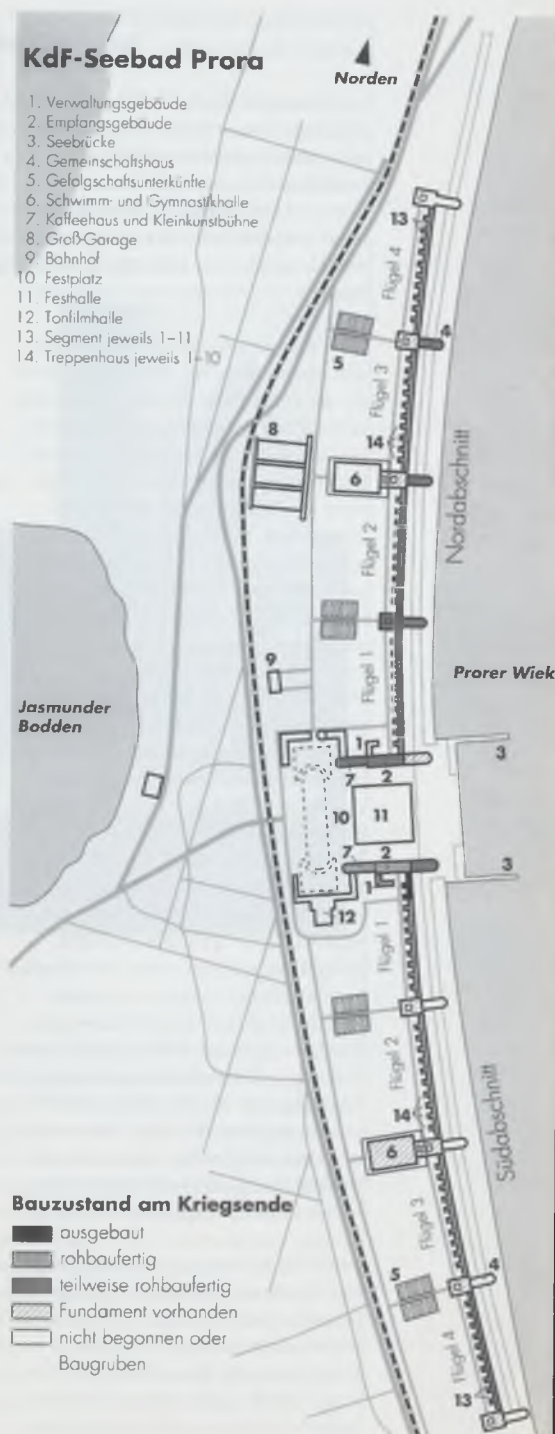
Kraft Durch Freude

De ontstaansgeschiedenis van Seebad Prora hangt samen met de arbeiderspolitiek van de NSDAP. De bouw en exploitatie van Prora viel onder de verantwoordelijkheid van dr. Robert Ley, een vertrouweling van Hitler, Reichsorganisationsleiter der NSDAP und Führer der Deutschen Arbeitsfront (DAF). Eenmaal aan de macht had Hitler alle arbeidersverenigingen verboden. Hoewel 1 mei 1933 nog werd gevierd als nationale feestdag bezetten SA-afdelingen overal in het land de zogenaamde 'Gewerkschaftshäuser'. Een dag later werden de 'Gewerkschaften' afgeschaft, hun vermogen in beslag genomen en werd het DAF de 'officiële vertegenwoordiging' van de arbeider. Doelstelling van het DAF was de integratie van de arbeider in de 'Volksgemeinschaft'. 'Ons werk moet door één gedachte beheerst worden,' betoogde Ley, 'onze Duitse arbeider tot een oprechte, trotse en gelijkwaardige "Volksgenosse" te maken.'

Nobel maar berekenend. Want alle activiteiten waren tevens bedoeld om de productiviteitsverhoging die de oorlogsvoorbereidingen vergden, zonder noemenswaardige loons-

KdF-Seebad Prora

1. Verwaltungsgebäude
2. Empfangsgebäude
3. Seebücke
4. Gemeinschaftshaus
5. Gefolgschaftsunterkünfte
6. Schwimm- und Gymnastikhalle
7. Kaffeehaus und Kleinkunstabühne
8. Groß-Garage
9. Bahnhof
10. Festplatz
11. Festhalle
12. Tonfilmhalle
13. Segmenten 1-11
14. Treppenhaus 1-10

Prora was in september 1939 nog lang niet afgebouwd. Het werd een militair hospitaal en tegen het einde van de oorlog opvangplaats voor tienduizenden vluchtelingen uit het oosten van Duitsland.

verhoging en uiteraard protestloos te kunnen doorvoeren.

Kraft durch Freude (KdF), opgericht op 27 november 1933 als een onderafdeling van het DAF, was gemodelleerd naar het Italiaanse, fascistische Dopolavoro: een centrale maar niet door de staat georganiseerde, sportief en cultureel georiënteerde vrijetijdsorganisatie voor het volk.

KdF was de populairste organisatie van het naziregime. KdF organiseerde netwerken van kunst- en cultuurverenigingen, tentoonstellingen in fabrieken, ontspanningsactiviteiten, bedrijfssportfeesten en wedstrijden voor het best-presterende bedrijf. Naast deze 'Kulturarbeit' waren er afdelingen voor reizen, trektochten, vakanties en (sinds 1938) het sparen voor de 'KdF-Wagen'. Iedereen kon wekelijks 'Sparmarken' verwerven om voor de somma van 990 Reichsmark een Volkswagen Kever aan te schaffen. Meer dan 300.000 verwachtingsvolle kopers haalden de broekriem aan. Helaas produceerde de fabriek vanaf 1939 slechts voor de oorlogsindustrie.

Het pronkstuk van KdF, dat ook nadruk kreeg in de nazipropaganda, was het reisprogramma. Tot 1939 verkocht KdF 43 miljoen reizen. Vooral dagtochten, maar ook 7 miljoen vakanties waarvan 690.000 'Hochseefahrten' naar Noorwegen, Madeira of Italië. Prijzen liepen uiteen van 5 Reichsmark voor korte uitstapjes tot 120 Reichsmark voor een cruise naar Madeira. Niet veel op het eerste gezicht, maar een gemiddelde arbeider verdiende ongeveer 150 Reichsmark per maand.

In de DDR kreeg de 'Kulturarbeit' van KdF een pendant in de zogenaamde 'Breitenkultur', geïnstitutionaliseerd in de Freie Deutsche Gewerkschafts Bund (FDGB). De jonge DDR wilde uiteraard niets te maken hebben met het naziregime, maar maakte niettemin 'antifascistisch gebruik' van bestaande, geïnstitutionaliseerde vormen van 'culturele Massenarbeit' als alternatief voor de 'Amerikanisierung Westdeutschlands'.

De 'culturele Massenarbeit' was gericht op alle georganiseerde vrije-

tijsactiviteiten en diende vanuit partijpolitiek perspectief een propagandistisch doel. Onderdeel vormde het zogenaamde 'kulturelles Volksschaffen', dat al even breed werd georganiseerd, maar zich toespitste op feestcultuur, volkssport, ontspanning en cultuurtoerisme – activiteiten die voorheen onder KdF vielen.

Het ging, zowel onder het naziregime als in de DDR-tijd, om de *geistig-kultureller Aufstieg der Werktätigen* – een humanitair ideaal dat trouwens al sinds het laatste kwart van de negentiende eeuw de burgerlijke cultuur en de arbeidersbeweging in Duitsland had gekenmerkt. In de personen van Heinrich Schulz of Wilhelm Pieck, gedurende de jaren twintig actief in de sociaal-democratische Zentrale Bildungsausschuß, liepen er zelfs rechtstreekse lijnen naar het partijkader van de Sozialistische Einheits Partei (SED) in de DDR.

Natuurlijk ontbraken dergelijke lijnen tussen KdF en de FDGB, maar de 'verheffingsdoelstelling' en ook de aard van de activiteiten zijn vergelijkbaar. Dat geldt bijvoorbeeld voor de bedrijfswedstrijden van KdF en de zogenaamde 'Ökulei': de Ökonomisch-kulturellen Leistungsvergleich. De 'Ökulei', eind jaren vijftig bedacht, was oorspronkelijk bedoeld om niet-economische criteria in te voeren in de 'Leistungsbewertung' van bedrijven. Destijds was zo'n vergelijking taboe. Deels terecht, want waar de KdF koerste op de voorbereiding van de arbeiders op de oorlog, daar was de inzet van het communistische regime veeleer economisch georiënteerd. Maar het ging tegelijkertijd wel om hetzelfde beginsel: controle van staatswege over het volk.

Seebad Prora

KdF-Seebad Prora was het eerste van in totaal vijf geplande KdF-Seebäder. Destijds een vorm van massatoerisme zonder weerga- en voor Rügen ongekend. Het was niet, zoals vandaag de dag, de bedoeling om geld te verdienen door de individuele toerist ongemerkt te verleiden zichzelf te conformeren aan de massa. Hitler, die bijzondere aandacht

De KdF-Wagen moest een massaproduct worden. Hier op de omslag van het blad 'Arbeiterturn', september 1938.

had voor het project Prora, wilde nu juist stevig investeren om het Duitse volk te doen inzien hoe groot het was! De nazistaat was een 'Erziehungsstaat'. 'Ons volk is een kind (...), het is nog jong in zijn denken', schrijft Albert Speer.

Wat Prora zo onmiskenbaar tot een naziproject maakte, was, ten eerste, dat het bewust beoogde het volk op te voeden in het nationaal-socialisme. De massa moest leren wat Hitler met Duitsland voorhad, overtuigd worden van de zin van zijn onvoorwaardelijke inzet voor de opkomst, groei en glorie van het duizendjarige rijk. In de tweede plaats organiseerde KdF – Prora was een belangrijk voorbeeld – rust en vermaak om de groeiende inspanning die het opvoeren van de wapenproductie van arbeiders vergde, te compenseren. Al in 1933 verklaarde Robert Ley (en later zou hij het nog vaak herhalen): 'Wij verloren de oorlog, omdat wij onze zenuwen niet in bedwang hadden. Daarom wil de Führer, dat de nationaal-socialistische staat zich dat steeds voor ogen houdt en er voor zorgt, dat de zenuwen van het volk gezond en sterk blijven.' Bovendien vervulde KdF de behoefte aan ontspanning, waarin vóór 2

mei 1933 was voorzien door de vakbonden en arbeidersverenigingen. Om de oorlog ongestoord te kunnen voorbereiden, moest in eigen gelederen aan de vrede worden gewerkt!

Volksopvoeding en disciplineren: daar ging het in Prora om. Nieuw was de massaliteit, de omvang van het project. De demagoog Hitler wist hoe effectief massa's beïnvloed konden worden:

'Die Gemeinsamkeit der großen Kundgebung aber stärkt nicht nur den einzelnen, sondern sie verbindet auch und hilft mit, Korpsgeist zu erzeugen', schrijft hij in *Mein Kampf*. *'Das Wollen, die Sehnsucht, aber auch die Kraft von Tausenden akkumuliert sich in jedem einzelnen.'*

Niet voor niets had Prora een intercom-installatie – met een luidspreker in elke kamer.

KdF-Seebad Prora mag dan geen 'Propagandabau' zijn geweest, de 'totale vakantie' die arbeiders er voor 2 Reichsmark per dag konden genieten was wel degelijk onderdeel van het ideologische programma van het naziregime. Prora bood niet zomaar een strandvakantie. Het ging er om, ronkte in 1938 de KdF-uitgave *Unter dem Sonnenrad*: *'dat spoedig tienduizenden hier in deze heerlijke hoek van het mooiste Oostzee-eiland blijde mensen worden, die zwemmen en wandelen, door de bossen zuiveren, het theater bezoeken en zich aan alle gezelligheid en elk tijdverdrif kunnen laven, zoals voorheen slechts die paar "Volksgenossen" wier hoge inkomen een dergelijke ontspanning mogelijk maakte. En zo ontstaat hier een fantastische vorm van sociaal werk, dat zijns gelijke in de wereld niet heeft, en een gevoel van geluk overvalt iedereen die tot voor kort door marxistische querulanten werd voorgelogen, dat hij een "verschoppeling" der aarde was.'*

Prora was qua omvang en logistiek een van de meest ambitieuze bouwwerken uit de nazitijd. Begin 1936 organiseerde Robert Ley een concours voor elf architecten. Die kregen opdracht om een accommodatie te ontwerpen waar 20.000 'Volksgenossen' een volledig georganiseerde tiendaagse vakantie konden doorbrengen. Alle 10.000 kamers met

Het lot van de Wilhelm Gustloff

In de nacht van 30 januari 1945 verliet de Wilhelm Gustloff, het voormalige vlaggenschip van de KdF-vloot, de Baltische haven van Gdynia (Gotenhafen). Aan boord waren 10.582 vluchtelingen, soldaten, zeelieden en bemanningsleden – ruim vijf keer het aantal mensen als waarvoor het cruiseschip was ontworpen – op de vlucht voor het optrekkende Sovjetleger. Enkele uren later werd het door een S13 Sovjetduikboot getorpedeerd: 9343 opvarenden verdronken, de grootste zeecramp in de geschiedenis!

De geschiedenis en het lot van de Wilhelm Gustloff staan niet op zichzelf. Nadat het schip, genoemd naar de in 1936 vermoorde leider van de NSDAP in Zwitserland, in 1937 van stapel gelopen was, werd het ingezet voor KdF-vakantiecrises.

De KdF-schepen 'Robert Ley' en 'Wilhelm Gustloff'

Vanaf september 1939, na het begin van de Tweede Wereldoorlog, diende het als hospitaalschip van de Kriegsmarine in de Baltische regio. Eind 1940 kreeg het een andere functie: 'Wohnschiff' van de '1. und 2. Unterseeboots-Lehrdivision', gestationeerd in Gdynia. Daar lag de Wilhelm Gustloff ruim vier jaar voor anker, totdat het schip in januari 1945 een rol kreeg in het grootste evacuatieprogramma in de geschiedenis van de zeevaart tot dan toe. Vrijwel de hele voormalige KdF-vloot en tal van vracht- en gevechtsschepen werden ingezet bij het evacueren van miljoenen vluchtelingen, soldaten, zieken en gewonden uit de noord-oostelijke rijksregio's. In totaal zijn zo tot de capitulatie van Duitsland meer dan 2.000.000 mensen gered. Tussen de 25.000 en 30.000 mensen kwamen om. De meeste slachtoffers vielen doordat drie schepen in de Baltische zee door Sovjetduikboten tot zinken werden gebracht: de General von Steuben (3000 doden), de Goya (7028 doden) en de Wilhelm Gustloff (9343 doden).

Over de tragedie van de Wilhelm Gustloff is in 1959-1960 in West-Duitsland een speelfilm gemaakt, *Nacht fiel über Gotenhafen* (regie: F. Wisbar). Ook de laatste, in Duitsland zwaar bediscussieerde roman van Nobelprijswinnaar Günter Grass *In Krabbengang* is gebaseerd op het lot van dit pronkjuweel van de KdF-vloot.

uitzicht op zee. Er moesten gemeenschappelijke ruimtes komen, keukens, eetzalen, zonneterrassen, een feesthal (capaciteit: 20.000 mensen!), een bioscoop, een uitzichttoren, onderwijsgebouwen, een sporthal, een ziekenhuis, restaurants, aanlegkades voor de KdF-vakantieschepen, een parkeergarage (voor de volkswagens!) en een spoorwegstation. Bovendien was er het eerste golfslagbad van Europa gepland.

Het winnende ontwerp kwam van de hand van de Keulse architect Clemens Klotz (1886-1969). Dat was vóór het concours overigens al duidelijk. Klotz en Ley waren bevriend. Dat hielp Klotz om het tot 'Vertrauensarchitekt der Deutschen Arbeitsfront' te schoppen, hoewel hij nooit een politiek actief nationaal-socialist is geweest.

Op 2 mei 1936 – vanuit DAF-perspectief een veelbetekenende datum – werd de eerste steen gelegd. Pas in november van dat jaar ging de bouw echt van start. Meer dan vijfduizend arbeiders (van diverse bedrijven en bouwconcerns) begonnen met de concrete uitvoering van de plannen van Klotz, die trouwens op de Wereldtentoonstelling van Parijs (1937) een 'grand prix' kreeg voor zijn ontwerp. Al in oktober 1938 kon 'Richtfest' (het bereiken van het hoogste punt) worden gevierd voor het eerste, vijfhonderd meter lange verblijfsgebouw.

Slechts een beperkt aantal mensen is te gast geweest in Prora. En dan slechts om de voortgang van de bouw te vieren, want uiteindelijk heeft het complex nooit gefunctioneerd zoals het was bedoeld.

Wat zou de vakantiegeester eigenlijk van Prora hebben kunnen verwachten? In 1937 beschrijft het blad *Arbeitertum* de vakantieverblijven. 'De inrichting van de kamers zal eenvoudig, maar modern zijn. Al de slaap- en woonkamers zijn zeewaarts gericht, hebben een afmeting van 2,2 x 4,75 meter en bevatten twee bedden, een wastafel met stromend water, een klerenkast en een woonhoek met tafel, stoelen en een gepolsterde ligstoel. Alle kamers krijgen centrale verwarming.' In servies en strandbenodigdheden was voorzien. En uiteraard werd de was gedaan. Verder waren er cafés,

In de DDR-tijd was Prora militair gebied. Een bronzen beeld in sociaal-realistische stijl uit 1975 van Prora is nu te bewonderen in het Legermuseum te Dresden.

terrassen, schrijf-, lees- en speelruimtes, kegelbanen, biljartzalen en overdekte rusthallen waar de gasten uit de wind van de zon konden genieten.

Het leek erop, dat het naziregime zich met Prora van zijn goede kant liet zien. Deze mythe leeft nog altijd voort. Toch is duidelijk, dat een complex als Prora niet uit liefdadigheid voortkwam. Het was deel van de 'Arbeits- und Sozialpolitik' die een bijdrage moest leveren aan de nationaal-socialistische 'Kriegs- und Rassenpolitik'.

'Wij sturen onze arbeiders niet met schepen op vakantie of bouwen voor hen fantastische zeebaden, omdat wij daar plezier in hebben of tenminste diegenen die er gebruik van kunnen maken. Wij deden dat alleen maar om de arbeidsproductiviteit van het individu te behouden en hem sterker en opnieuw gefocust naar zijn werk te laten terugkeren (...).'

Ook Prora staat in het teken van het 'Gesamtziel' om 'de prestaties van het Duitse volk op alle gebied te verbeteren.'

Vakantiegeester in Prora zouden (dat was de bedoeling althans) een soldateske routine gaan volgen. Vrij om te gaan en staan waar zij wilden, waren zij niet.

De vakantiegeester waren van aankomst tot vertrek, van opstaan tot bedtijd volledig georganiseerd. Er was een strak en intensief, groepsgewijs programma ter lering en vermaak dat iedereen moest volgen. Over de intercom op de kamers werden de aanwijzingen verstrekt, zodat

de vakantiegeester bijtijds te bestemde plekken waren om deel te kunnen nemen aan sport en spel, cultuur, ontspanning en festiviteiten. De opvatting van Robert Ley was, dat 'intensieve ontspanning' gedurende een week hetzelfde effect sorteerde als een vakantie van drie of vier weken.

Militair gebied

Met de inval in Polen legt Hitler de bouw stil. Tijdens de Tweede Wereldoorlog diende Prora als militair ziekenhuis. Al tijdens, maar ook na de oorlog verbleven er duizenden vluchtelingen. De omstandigheden waren erbarmelijk. Onder historici – in Oost en West – heeft deze episode in de geschiedenis van Prora weinig aandacht gekregen. Opvallend, want bij de lokale bevolking lijken de onafzienbare mensenstromen, het (dreigende) gebrek aan voedsel, het geweld, de ziekte en de sterfte ook vandaag de dag nog in het geheugen gegrift. Rügen was arm en had niet veel te verdelen.

Intussen probeerde het Sovjet-bezetzingsleger in 1945 vergeefs om Prora op te blazen. Dat plan werd losgelaten. Sommige delen van de ruwbouw werden gedemonteerd en hergebruikt voor huizenbouw in de omgeving. Verder gebeurde er weinig. De 'Kolos van Rügen' stond te verbrokkelen.

Een nieuwe utopie was in plaats gekomen van het duizendjarig rijk. In 1949 nam de Hauptverwaltung Ausbildung (HVA) van de Deutsche Volkspolizei (DVP) haar intrek in de nog bruikbare gebouwen. Daarna

volgden de Kasernierte Volkspolizei (KVP) en diverse onderdelen van de Nationale Volksarmee (NVA). Prora gold sindsdien als 'Kaderschmiede' van het leger.

Tot in 1990/91 huisvestte Prora voortdurend zo'n 10.000 soldaten en officieren. Die werden getraind, geschoold (er was vanaf 1969 een 'Militär Technische Schule', met een speciale leergang voor officieren die in 1981 tot 'Offiziershochschule' werd omgevormd waar vooral buitenlandse militairen werden opgeleid) en uitgezonden naar strategische plekken in de DDR of daarbuiten. De zuidelijke vleugel van Prora diende vanaf 1956 als 'NVA-Erholungsheim' voor officieren, compleet met een speciale 'Generals-Flügel' voor hoge officieren van het Warschau-Pact.

De ruwbouw waarin het complex zich nog bevond, werd in de jaren vijftig grotendeels afgebouwd. Men hield nauwelijks rekening met het oorspronkelijke ontwerp. Ook in technisch opzicht werd er met de pet naar gegoid. Schrijnender was het beslag dat de militaire 'Inanspruchnahme' op de plaatselijke bevolking legde. Die werd gedwongen om mee te werken aan de herbouw. Hotels en pensions in de nabije badplaats Binz werden genaast om werklui te herbergen. Een groot gebied rond het voormalige Seebad Prora werd tot militair gebied uitgeroepen. Boerengehuchten moesten verdwijnen.

De tijd van de 'Wüstungen' leek teruggekeerd – deze keer uit naam van het volk! Veel oorspronkelijke bewoners – het gehicaneer en de confiscaties zat – trokken weg uit de 'Prorer Wiek'. Dat was militair 'Sperrgebiet'; gedurende een halve eeuw een witte vlek op de kaart van Rügen: ontoegankelijk en onzichtbaar. De Rügäner hoorden alleen het geluid van rangerende rupsbanden, het gedonder van zwaar geschut tijdens schietoefeningen. En als zij van Binz naar Saßnitz wilden, moest dat kilometers om via Bergen. Prora was trouwens niet de enige witte vlek. Voor veel DDR-burgers was Rügen een vakantie-eiland, het partij kader van de SED niet uitge-

zonderd. Aangezien niet iedereen in de DDR even gelijk was, waren bepaalde gebieden op Rügen voorbehouden aan de partijtop. Het eilandje Vilm ('Naturschutzgebiet' sinds 1936) werd in 1959 verboden gebied. De Oost-Duitse ministerraad bouwde daar haar luxe 'Feriensiedlung'. Partijleider Erich Honecker (1912-1994) liet er een romantische datsja optrekken.

Desalniettemin is de naoorlogse geschiedenis van Prora onlosmakelijk verbonden geraakt met de militaire geschiedenis van de DDR. In de Bondsrepubliek werd Prora vergeten. Voor Oost-Duitsland gold het tegendeel. Iedereen kende Prora: niet als vakantiekolonie, maar als geheim militair centrum. Dat gaf voeding aan tal van geruchten. Zo zou er een ondergrondse duikboothaven zijn, een U-bahn en verborgen kelders. Die kelders zijn er inderdaad. Maar dat ze voor duistere zaken gebruikt werden, lijkt zeer onwaarschijnlijk. Een duikboothaven (technisch onmogelijk) en een U-bahn zijn er in Prora nooit geweest. Maar het verhaal gaat ... tot op de dag van vandaag. Dat is niet ver-

wonderlijk. Niet alleen werden die geruchten destijds zorgvuldig in stand gehouden, een propaganda-tactiek die de macht van het Oost-Duitse leger diende te onderstrepen. Maar als militair opleidings- en trainingscentrum heeft Prora ook een wereldwijde uitstraling gehad. Het begrip én de mythe Prora hebben geklonken tot in Zuid-Amerika, Afrika en het Verre Oosten.

Monument

Prora is een megalomane rareiteit die in hoog tempo bouwvallig wordt. Een nieuwe invulling van het gigantische complex is echter lastig. Projectontwikkelaars willen wel stukken van Prora onderhanden nemen (ondanks het risico op een massagrav te stuiten), maar zij ondervinden tegenstand vanuit de milieu- en de monumentenlobby. Ook de inwoners van Rügen slingeren heen en weer tussen oost-nostalgie en west-toerisme. Sinds de 'Wende' is de weinige industrie die er op het eiland was nagenoeg verdwenen. Landbouw en visserij zijn geen bron van inkomsten meer. Massatoerisme biedt potentieel, maar is Prora wel geschikt als Ostsee-costa?

Naar de zee gekeerde gevel van de gebouwen aan de zuidkant van Prora nu.

Literatuur

Günter Benser, *DDR – gedenkt ihrer mit Nachsicht* (Berlijn 2000).
Bibliographie zur Zeitgeschichte (1953-1995) (5 dln.: Institut für Zeitgeschichte: München 1982-1996), i.h.b. delen III en V.

R. Eckert en B. Faulenbach:
Halbherziger Revisionismus. Zum postkommunistischen Geschichtsbild (Olzog-Verlag: München 1996).

J. Fest, *Hitler* (Penguin: Harmondsworth 1973).

G. Grass, *In krabbengang* (Meulenhoff: Amsterdam 2002).

H.G. Hockerts (ed.), *Drie Wege deutscher Sozialstaatlichkeit. NS-Diktatur, Bundesrepublik und DDR im Vergleich* (München 1998).

B. Lichtnau, *Prora auf Rügen. Das unvollendete Projekt des 1. KdF-Seebades in Deutschland. Zur Geschichte und Baugestaltung* (Axel Dietrich: Peenemünde 1995).

M. de Keizer e.a. (red.), *Utopie. Utopisch denken, doen en bouwen in de twintigste eeuw (Jaarboek van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie 13)* (Walburg Pers: Zutphen 2002).

J. Rostock en F. Zadniček,
Paradiesruinen. Das KdF-Seebad der Zwanzigtausend auf Rügen (Ch. Links: Berlijn 2001).

A. Speer, *Erinnerungen* (Propyläen Verlag: Berlijn 1969).

R.R. Taylor, *The word in stone. The role of architecture in the National Socialist ideology* (University of California Press: Berkeley etc. 1974).

Het alternatief is de cultuurhistorische waarde van het complex te benutten. Dat betekent een ongekend moeilijke en kostbare restauratie. En dan? Een monument als Prora – met een nationaal-socialistisch én een communistisch verleden – appelleert niet aan één herinnering! Voor de Rügen – vroeger en nu – heeft Prora altijd inbreuk gepleegd op het dagelijkse leven. Met een beroep op de ongereptheid van het eiland legde het naziregime de grondslag voor massatoerisme. Later trokken de vluchtelingenstromen een wissel op de zwakke economie. In de communistische periode was het een no-go-area, die nauwelijks werkgelegenheid opleverde, grote stukken natuurgebied aantastte en de dagelijkse praktijk van de communistische vrijheid, gelijkheid en broederschap representerde.

Dat is allemaal verleden tijd. Rügen is niet langer kind van de rekening, maar staat voor de lastige taak om nu van Prora te profiteren. Het toerisme is een belangrijke troef. Maar ook en vooral in een Duitse context herinnert Prora aan het nationaal-socialisme in zijn triomfantelijkste fase; aan de gruwelijke manier waarop het Sovjetleger tijdens zijn zegetocht naar het westen heeft huisgehouden; aan de beklemmende vrijheid van de DDR en de Koude Oorlog waaraan het militaire opleidingscentrum Prora een bijdrage leverde. Het verknipste verleden van twintigste-eeuws Duitsland geeft elke formele vorm van herinneren een persoonlijke én een politieke dimensie. In het verenigde Duitsland is de 'kolos van Rügen' een 'moeizaam monument' geworden.

In de voormalige DDR bevinden zich diverse 'moeizame monumenten' die voortdurend inzet zijn van nostalgisch, historisch en politiek debat. Met de herinrichting van Gedenkstätte en museum Sachsenhausen, bijvoorbeeld, worden fundamentele veranderingen aangebracht in de wijze waarop het voormalige concentratiekamp ten tijde van de DDR is gepresenteerd én herdacht (*Kleio* 44, 3-2003). Historisch is dat misschien wel verantwoord. Vanuit een (West-) Duitse optiek althans.

Maar hoe zit het dan met die Oost-Duitse visie op het naziverleden? Minstens twee generaties zijn daarmee opgegroeid.

Geschiedenis is meervoud en niet waardevrij. Daar is intussen iedereen het over eens. Paradoxaal genoeg is dat nu juist het heikele punt. Hoe meer nadruk de waarde vrije of tenminste complete presentatie van Duitslands verleden krijgt, des te sterker is de behoefte aan nostalgie als identiteitsbevestigend 'stukje' verleden. Ruim tien jaar nu wordt er nagedacht over de herontwikkeling van het complex. Definitieve keuzen zijn nog niet gemaakt. Op het ogenblik is er een aantal uiteenlopende musea gehuisvest. Enkele musea zijn gewijd aan de geschiedenis van Prora. Hun 'denkmaldidaktische' uitgangspunten lopen sterk uiteen. Volstaat het om gewoon te laten zien hoe het was? Of is dat naïef, oppervlakkig en potentieel zelfs gevaarlijk bij zo'n 'höchst brisant politischer Ort'? Het debat duurt voort.

De illustraties bij dit artikel zijn afkomstig uit het boek 'Paradiesruinen'

Bezoek aan Prora

Behalve een jeugdhierberg en een hippe disco huisvest Prora nu verschillende musea. Geregeld vinden rondleidingen over het complex plaats, dikwijls door gidsen die in de DDR-tijd een functie binnen de NVA vervulden. Raadpleeg hiervoor plaatselijke kranten en toeristische brochures of zoek contact met toeristenbureaus op Rügen. Uiteraard vinden (speciale) rondleidingen ook op afspraak plaats.

Meer informatie:

Dokumentationszentrum Prora
www.dokumentationszentrum-prora.de
 Over de geschiedenis van Prora:
www.museum-prora.de/historisch.htm

Algemene websites over Rügen
www.ruegen.de
www.landkreis-ruegen.de
www.ruegen-infoweb.de
www.nationalparkamt-ruegen.de

Ideetje misschien...?

**Praktische opdracht met
behulp van historische romans**

ELLEN EVERTS-SWEERS

Spiegels van de tijd

"We hadden eigenlijk nooit de sfeer gevoeld van de afschuwelijke dingen die er gebeurd zijn in de Tweede Wereldoorlog. Maar doordat we dit boek hebben gelezen, zijn we een stuk wijzer geworden."

Als lezen je passie is en als het vak geschiedenis 'het verhaal over mensen in het verleden' is, wat ligt dan meer voor de hand om leerlingen daarmee kennis te willen laten maken?

Als hartstochtelijk lezer verwijs ik mijn leerlingen graag naar romans over uiteenlopende geschiedenisonderwerpen. Een boek geeft je immers de mogelijkheid om in de huid van de mensen uit een andere tijd te kruipen; je mag met hun ogen kijken, meevoelen, meedenken.

Als ik een leestip geef, hoop ik dat misschien één leerling naar de bibliotheek rent en het boek leent. Maar de realiteit lijkt vaak anders. Een puber leest uit eigen beweging toch geen behoorlijk boek?

Toen we met de geschiedenissectie op zoek waren naar een nieuwe invulling van de praktische opdrachten voor 4 vwo, besloot ik de leerlingen toch deelgenoot te maken van mijn passie. Ze zouden in groepjes onderzoeken hoe de historische wer-

kelijkheid zich verhoudt tot de historische fictie van een boek. Het PTA gaf verder de randvoorwaarden: alleen onderwerpen uit de twintigste eeuw en er was zes weken tijd voor.

Boekenkeuze

Ik koos ervoor om zelf een boekenlijst samen te stellen, waaruit de leerlingen een boek toegewezen zouden krijgen. Ik vreesde dat er anders teveel tijd en organisatie in het kiezen zou gaan zitten. Deze tijd konden de leerlingen beter gebruiken om te lezen, te analyseren, te vergelijken en het verslag te schrijven. 'Zware' literatuur en 'dikke pillen' als *Dr. Zhivago* van Boris Pasternak, *Bericht aan de Rattenkoning* van Mulisch en Celine's *Reis naar het einde van de Nacht* werden al snel van de lijst geschrapt.

Al zoekende ontstonden er criteria waaraan de boeken moesten voldoen. Ze moesten over een onderwerp gaan dat representatief was en van historisch belang voor de twin-

tigste eeuw. Het onderwerp moest concreet aan de orde komen. Met andere woorden in de boeken mocht een oorlog of een andere historische gebeurtenis niet slechts zijdelings behandeld worden. Zo vond ik bijvoorbeeld *In ongenade* van J.M. Coetzee, dat vooral over de post-apartheidsproblematiek in Zuid-Afrika gaat, niet geschikt omdat een zestienjarige zich blind zal staren op de relatie die de hoofdpersoon aangaat met een (te) jonge vrouw. Boeken die meerdere historische onderwerpen of tijdvakken behandelen heb ik ook geschrapt. Deze afbakening stelde leerlingen in de gelegenheid om meer de diepte in te gaan. Zij bleken zich door de beperking tot één historisch thema minder te verliezen in een algemene beschrijving van een groot aantal historische onderwerpen. *De aanslag* van Harry Mulisch is zo'n boek met meer thema's. Het bestrijkt de periode van 1945 tot 1981 en de leerlingen hadden veel moeite om het historisch onderwerp te bepalen.

Ellen Everts-Sweers is docente geschiedenis op het Olympus College in Arnhem.

4 Vwo leerlingen met de resultaten van hun boekenonderzoek.

Verder moesten de boeken passen bij het niveau (4 vwo) en de leeftijd (15-16 jaar) van de leerlingen. Het accent moest liggen op historische romans voor volwassenen, niet op jeugdromans. Van 4-vwo leerlingen mag verwacht worden dat ze de overstap naar literatuur voor volwassenen al gemaakt hebben. Bij voorkeur is de hoofdpersoon in het boek niet al te oud, liefst van dezelfde leeftijd als de leerlingen.

Uiteindelijk werd de lijst met boektitels nogal beperkt: veel Tweede Wereldoorlog en weinig andere continenten dan Europa. De zoektocht kon niet al te lang duren, want de eerste les stond voor de deur. Omdat de leerlingen in groepjes van vier aan het boek zouden werken, waren zeven à acht boeken per klas genoeg.

De drie vwo-4 klassen van het Olympus College in Arnhem konden uiteindelijk met de volgende titels aan de slag:

- over de gevolgen van de Eerste Wereldoorlog
E.M. Remarque, *All quiet on the western front*, 1929.
- over een aspect van de Tweede Wereldoorlog
een versie van de dagboeken van Anne Frank
Marga Minco, *Het bittere kruid*, 1957
Marga Minco, *De glazen brug*, 1986
Harry Mulisch, *Het stenen bruidsbed*, 1959

- Harry Mulisch, *De aanslag*, 1982
F. Uhlman, *Reünie*, 1978
Theun de Vries, *Het meisje met het rode haar*, 1956
Heinrich Böll, *De engel zweeg*, 1993,
Jeroen Brouwers, *Bezonken Rood*, 1981
– Nederlands-Indië
Hella Haasse, *Oeroeg*, 1948.
– over de dekolonisatie van Belgisch Kongo
M. Heylen, *Kongo*, 1997.
– over de Sovjetunie vanaf de jaren zestig en de oorlog met Afghanistan
A. Makine, *Bekentenis van een afvallige vaandeldrager*, 1997.
– Zuid-Afrika
G. Slovo, *Rood Stof*, 2001.
– over Iran
Betty Mahmoody, *In een sluier gevangen*, 1999.
– over de oorlog in voormalig Joegoslavië
Het dagboek van Zlata Filipovic, 1993.

De inschatting dat Heinrich Böll te moeilijk zou zijn, bleek te kloppen. De symboliek in het boek was iets te hoog gegrepen voor 4 vwo en er was erg weinig informatie te vinden over Keulen in de weken kort na de capitulatie.

Toch hebben de vier dames die met het boek van Böll aan dit onderwerp gewerkt hebben, zich er dapper doorheen geploegd. Het resultaat was een prima werkstuk.

De opdracht

De opdracht zoals te zien in de bijlage is een bijgestelde versie, maar verschilt niet veel van de opdracht zoals de leerlingen die najaar 2002 onder ogen kregen.

Om te voorkomen dat de leerlingen vast zouden lopen, is de opdracht heel gestructureerd van opzet. De leerlingen mochten de groepjes zelf samenstellen en verdelen in een 'historisch' en een 'lees' team. Deze splitsing van de groep had als voordeel dat iedereen de eerste opdrachten naar eigen voorkeur kon maken. Bij de koppeling van boek en historisch onderwerp, de zogenoemde 'analyse', moesten de koppels weer bij elkaar gestoken worden om alle informatie tot één geheel te smeden. Bovendien kon ik op deze manier de teams eventueel apart beoordelen als zou blijken dat één van beide er met de pet naar gooide.

Om eventuele beginnersfouten uit deze PO te kunnen halen voor een volgende keer, heb ik de leerlingen gevraagd ook enkele vragen te beantwoorden over de opdracht, de samenwerking van de groepjes en mijn rol als docent in het geheel. Om de leerlingen aan te zetten ook deze reflectie serieus aan te pakken, worden er een aantal punten aan toegekend. De antwoorden op de samenwerking zijn daardoor wel erg rooskleurig geworden, – alle groepen gaven aan geweldig samengewerkt te hebben –,

hoewel ik tijdens de lessen toch andere geluiden gehoord meende te hebben.

De antwoorden op de vraag wat ze van de opdracht en mijn rol als docent vonden, hebben geholpen bij het maken van de herziene opdracht die bij dit artikel is afgedrukt.

De lessen

De eerste, inleidende les was uiteraard cruciaal. De leerlingen moesten geprikkeld worden, nieuwsgierig gemaakt en enthousiast om te beginnen. Alle vooroordelen van leerlingen over het vak geschiedenis, die ik maar kon bedenken, heb ik uit de kast gehaald: het is zo saai, het zijn vooral jaartallen en feiten, het is zinloos, want te lang geleden. Bijval kreeg ik, maar ook aandacht.

Vervolgens heb ik een oplossing aangereikt: de historische roman als levende geschiedenis, en ze bleven aandachtig luisteren. Omdat ze zelf ook titels van boeken konden noemen waarbij ze dat verleden hadden geproefd, gezien of gevoeld, werd het een gezamenlijk plan. Ze accepteerden de opzet en vormden al snel groepjes waarna boektitels en onderwerpen konden worden verdeeld. Dat verdelen van titels en onderwerpen heb ik met behulp van het hoge hoofdprincipe gedaan om te voorkomen dat daar discussie over zou ontstaan. Groepjes die echt niet uit de voeten konden met hun onderwerp of boek mochten – onder voorbehoud – zelf een boektitel aandragen, maar zelfs de vier kerels die het dagboek van Zlata Filipovic uit de hoed hadden getoverd, zijn daarmee manmoedig aan de slag gegaan.

Als eerste onderwerp in de les stond de keuze van hoofd- en deelvragen op het programma. Alle hoofdstukken braaf en alles leek helemaal duidelijk tot ik na een week de plannen van aanpak onder ogen kreeg, waarvan er één als hoofdvraag had: "Wat was de Holocaust?"

Er is toen nog een les aan gewijd waarin ik heb verteld dat het belangrijk is om de onderzoeksvraag zo scherp mogelijk te stellen. In de herziene plannen van aanpak bleek dat deze les wel aangekomen

was. Het Holocaust-groepje bijvoorbeeld kwam met de hoofdvraag: 'Op welke manier is de jodenvervolgving verlopen in Amsterdam van 14 juni 1942 tot 1 augustus 1944?' Ook bleek het noodzakelijk om de leerlingen regelmatig aan te sporen het boek daadwerkelijk te lezen. Niet dat er zoveel onwil was, maar het vergde veel meer tijd dan zij (en ik) hadden verwacht.

Na nog een les over bronnen en de waardering ervan en het nut van annotatie, ging de laatste les over vormgeving. Mijn ontroering was groot toen bij het nakijken bleek dat een aantal groepjes inderdaad keurig had geannoteerd!

De zes weken (twaalf contacturen) zijn ruim voldoende gebleken voor deze opdracht, met alle tijd om de (deel)lessen te geven en af en toe gezamenlijk naar de mediatheek te gaan.

Boeken zoeken

Ik wil nog een paar opmerkingen maken over de te gebruiken boeken. Hét middel om de ideale boekenlijst te creëren voor zo'n opdracht is om van nu af aan de boeken die je gelezen hebt en die voldoen aan bovengenoemde criteria op een lijstje te zetten. Want het is absoluut nodig om de boeken die je wilt gebruiken, ook daadwerkelijk gelezen te hebben. Bovendien moet je thuis zijn in het historische onderwerp van het boek, anders wordt het begeleiden beperkt tot weinig inhoudelijke algemeenheden en het nakijkwerk een echte kluit.

Waar je dus eerst moet gaan zoeken is in je geheugen en je boekenkast. Ik heb ook een aantal titels kunnen halen uit schoolmethodes over literatuurgeschiedenis. Hierin worden titels in de tijd gezet en iets over de inhoud verteld.

De bibliotheek is de volgende plek om te zoeken. Je maakt een lijst met onderwerpen die je aan de orde wilt laten komen en je zoekt vervolgens op trefwoord. Als het enigszins meezit is het boek aanwezig en kun je het bekijken op omvang, onderwerp en alle andere beperkingen waar je rekening mee wilt houden.

Literatuur en website

Voor het bronnenonderzoek door de leerlingen:
het artikel 'Beter vragen maken met flappen aan de muur' van Chris Keuken in *Kleio* nr.4 (jg.39) juni 1998, 38-42.

Voor het uitzoeken van geschikte literatuur:

H.J.M.F. Lodewick e.a., *Literatuurgeschiedenis en bloemlezing* (Den Bosch 1985).

T. Smulders, 'Literatuur in Noord- en Zuid-Nederland vanaf 1880' in: *Script* (Den Bosch ...)

L.G. Dalhuisen en J.G. Toebes, *Geschiedenis op school deel 2. Werkvormen en media* (Groningen 1983) H.16, 'Historische (jeugd)literatuur, 108-129.

R. Kraijenveld, *Lessen en leeslijsten*.

Praktische voorbereidingen op het lezen voor de lijst (Groningen 1989).

A. Moerkerken van der Meulen en H. Spelbrink (red.), *De wereld van het Kinderboek* (Groningen 1982).

en verder:

<http://histoforum.digischool.nl/ict/historomans.htm>

Ook op internet zijn lange lijsten van romans te vinden over historische onderwerpen. Het probleem is dat er meestal alleen maar titels worden vermeld, en dat je toch weer naar de bibliotheek moet om te kijken (en te voelen) of die specifieke titel wat is voor de opdracht. Leuker is het om al je vrienden en kennissen, collega's en familieleden te vragen naar boektitels over een historisch thema. De meesten vinden het erg leuk om mee te denken en komen met aardige titels op de proppen, of ze dragen thema's aan die naar hun mening absoluut niet mogen ontbreken.

Tot slot

Het idee om de leerlingen op deze manier met geschiedenis bezig te laten zijn is voor alle partijen geslaagd gebleken. De meeste groepen hebben met veel enthousiasme aan de opdracht gewerkt. Er was zelfs een groep die met de uitgeverij heeft gecorrespondeerd om aan informatie over de schrijver te komen en zodoende de standplaatsgebondenheid te kunnen bepalen. Wat wil een geschiedenisdocent nog meer?

Handleiding voor de docent

Vorbereiding

Bepaal welke boeken en onderwerpen je aan de orde wilt laten komen.

Kies boeken en onderwerpen uit:

- Die je als docent aardig vindt.
- Waar je een en ander van afweet.
- Waar gemakkelijk wat over te vinden is door de leerlingen.
- Die gaan over een concreet historisch onderwerp.

Kopieer de opdracht voor alle leerlingen.

Reserveer studieboeken in de mediathèque per onderwerp en zorg voor toestemmingskaartjes voor het internet. Lees alle boeken.

Verdiep je in de historische materie.

Start van de Praktische Opdracht

Inleidende les

Laat de leerlingen zelf groepjes maken; maximaal 5 in een groep, liever 4 per groep.

Laat de groepen historische- en leesteam vormen.

Verdeel de boeken en onderwerpen door middel van loting.

Deel het 'Opdracht- en beoordelingsformulier' uit en lees het samen met de klas door of laat ze het zelf lezen en in de groep bespreken.

Daarna

Hoofd- en deelvragen maken.

Controleer of de hoofd- en deelvragenles duidelijk is geweest voor iedereen.

Neem na een week de voorlopige plannen in en kijk ze na.

De leerlingen mogen pas werkelijk gaan onderzoeken als het plan van aanpak voldoende is.

Loop elke les bij iedere groep langs om te kijken of er problemen zijn met het onderzoek of met de samenwerking en probeer – niet te veel – te helpen.

Geef de lessen over bronnen en vormgeving niet te vroeg in het proces, anders werkt het alleen maar verwarrend voor de leerlingen.

Praktische opdracht

Thema's uit de

Opdracht- en Beoordelingsformulier

Bij deze praktische opdracht ga je een historische roman als bron bekijken. Zo kun je meer inzicht krijgen in een historisch onderwerp uit de twintigste eeuw. De titel van het boek en het historische onderwerp krijg je in de klas door loting. Een groep die zelf een geschikt historische onderwerp én een boektitel weet aan te dragen mag dat aan de docent doorgeven.

Op dit formulier vind je informatie over de werkwijze en de wijze van beoordelen.

Lees het individueel helemaal door. Bepaal met je groep of het voor iedereen duidelijk is wat er moet gebeuren. Lukt dat niet vraag dan de docent om uitleg.

De werkverdeling - Vorm een historisch team en een leesteam. Het historische team onderzoekt de historische periode, het leesteam onderzoekt het boek en de schrijver. De analyse en de reflectie moeten door de hele groep worden gedaan. Maak een planning en spreek af wanneer je eventueel samen zult gaan werken buiten de lessen om.

Het voorlopig plan van aanpak - Maak een voorlopig plan van aanpak waarin de volgende zaken aan de orde komen:

1. De werkverdeling: wie vormen het historische team, en wie het leesteam.
2. Hoofd- en deelvragen van het historische team en het leesteam: formuleer vragen aan de hand waarvan je het onderzoek

wilt gaan uitvoeren. Beperk je door middel van wie/wat, wanneer, waar. (Dit komt aan de orde in een les.)

3. Bronnen: welke boeken, artikelen, internetpagina's wil je gaan gebruiken voor je onderzoek?

4. Toelichting op het onderwerp en vraagstelling; geef kort aan waar het boek over gaat en welke historische periode je gaat onderzoeken.

5. Wijze van werkstukindeling: hoofdstukken, paragrafen, literatuurlijst, bijlagen voor zover bekend.

Het voorlopig plan van aanpak moet eerst voldoende zijn bevonden voordat de groep door kan met de eigenlijke praktische opdracht.

HARRY MULISCH
DE AANSLAG

geschiedenis van de twintigste eeuw in romans

Beoordeling

1. Uiterlijke Verzorging 5 punten

Titelblad met: titel, namen van de groepsleden, klas, docent, datering, vak (gs 1).
Inhoudsopgave.

Omvang: minimaal 6 bladzijden, maximaal 10.

Taalgebruik, stijl, spelling. Indeling in alinea's. Correct geciteerd, geparafraseerd. Literatuurlijst, notenapparaat, bijlagen.

2. Het Historische Onderwerp 10 punten

Beoordeling op een feitelijk correcte weergave van de historische werkelijkheid aan de hand van de gebruikte bronnen. Het boek wordt als kader gebruikt naar tijd, plaats, personen en uiteraard onderwerp.

Wat moet je doen?

Bepaal aan de hand van het boek welke historische periode, personen, plaats c.q. gebied je moet onderzoeken en beschrijven.

Controleer je bronnen op betrouwbaarheid en bruikbaarheid.

Onderzoek en beschrijf het historische onderwerp, de periode, de personen en de plaats.

De hoofdvraag en de deelvragen zoals die geformuleerd zijn in het voorlopig plan van aanpak moeten worden beantwoord. Geef een verklaring als er vragen zijn waarop je geen antwoord hebt kunnen geven. Maak een lopend verhaal van de beantwoording van deze vragen.

3. De historische roman 10 punten

Beoordeling op een bondige weergave van de inhoud, de ontstaansgeschiedenis van het boek en een beschrijving van het leven van de schrijver voor zover relevant voor het historische onderwerp. Behandel met name de standplaatsgebondenheid van de auteur.

Wat moet je doen?

Geef een samenvatting van de inhoud van het boek.

Onderzoek en geef aan waarom het boek is geschreven.

Geef een relevante beschrijving van het leven van de schrijver met betrekking tot het historische onderwerp.

Bepaal de standplaatsgebondenheid van de schrijver.

Maak met behulp van citaten de visie van de schrijver aangaande het onderwerp duidelijk.

Laat zien hoe de schrijver stijl, intonatie, woordkeus gebruikt om zijn mening kracht bij te zetten.

Vanuit welk perspectief is het boek geschreven?

Hoe wordt er in het boek met de tijd omgesprongen?

De hoofdvraag en de deelvragen zoals geformuleerd in het voorlopig plan van aanpak moeten worden beantwoord.

Geef een verklaring als er vragen zijn waarop je geen antwoord hebt. Maak een lopend verhaal van de beantwoording van deze vragen.

4. De Analyse 20 punten

Beoordeling op een intelligente plaatsing van het boek in het kader van het historische onderwerp door de volgende vragen te behandelen:

Wat moet je doen?

Beargumenteer en beschrijf hoe de inhoud van het boek in de geschiedenis past en andersom. Geef aan en beargumenteer waarom je het een correcte of een minder correcte weergave van de historische werkelijkheid vindt.

Waar wordt er afgeweken en hoe? Waar niet? Maak gebruik van een aantal treffende citaten uit je roman.

Welke bronnen heb je gebruikt om te controleren of het boek historisch correct is? Geef een aantal treffende citaten uit de bronnen en het boek.

Hebben het boek en het historische onderzoek je meer inzicht in het historische onderwerp gegeven? Beargumenteer dit. Kun je je nu beter in de tijd inleven of juist niet?

Verklaar je antwoord.

Wat is je mening over de visie van de schrijver? Maak gebruik van de standplaatsgebondenheid van de schrijver in je antwoord op deze vraag.

Wat vond je van het boek? Verklaar je antwoord.

Geef een verklaring als er vragen zijn waarop je geen antwoord hebt.

Maak een lopend verhaal van de antwoorden op deze vragen.

5. Reflectie 5 punten

Hoe is het onderzoek verlopen? Antwoord uitgebreid en per onderdeel van de praktische opdracht.

Welk onderdeel viel tegen, welk viel mee? Hoe heb je de eventuele problemen opgelost? Was de opdracht duidelijk genoeg? Welk gedeelte niet, welk wel? Was er voldoende gelegenheid tot het stellen van vragen? Waren de antwoorden van de docent voldoende om verder te kunnen? Waren er voldoende controlemomenten van de docent? Gaven de lessen steeds voldoende houvast om verder te kunnen?

Hoe verliep de samenwerking in je groepje? Geef aan hoe de samenwerking per team is verlopen. Geef aan hoe de groep als geheel heeft gefunctioneerd.

Wat vinden jullie van het resultaat? Waar zijn jullie wél tevreden over en waarover niet?

Totaal

50 punten

HUUB KURSTJENS

Een zachte landing, maar hoe nu verder?

'De aankondiging van een 'zachte landing' in een Kleio-artikel is m.i. terecht geweest.'

Dit was één van de reacties op de vmbo-examens geschiedenis die te lezen viel op de site van de VGN. Mooi, denk je dan, dat is gelukt. Maar komen de examens tegemoet aan de wensen en verlangens van docenten en leerlingen? Zijn ze een weergave van wat het examenprogramma voorschrijft? Is dit de richting waarin het vmbo-examen geschiedenis zich in de toekomst moet ontwikkelen? Hierover gaat dit artikel.¹

Met enige spanning werd er door docenten uitgekeken naar de nieuwe vmbo-examens geschiedenis. Voor het eerst was er sprake van een loskoppeling van de examenonderwerpen tussen vmbo en havo/vwo. Nieuw was de systematiek waarbij uit een reeks van zes vastgestelde onderwerpen er telkens twee jaarlijks geëxamineerd worden, niet meer met uitgewerkte stofomschrijvingen, maar op basis van globale eindtermen. Ten slotte was het nieuw dat er op drie verschillende niveaus examen werd afgenomen: in de gemengde/theoretische leerweg (GLTL), de kaderberoepsgerichte leerweg (KB) en in de basisberoepsgerichte leerweg (BB).

Huub Kurstjens is als vakmedewerker geschiedenis en staatsinrichting vmbo verbonden aan de Citogroep

De eerste signalen van onzekerheid bij docenten kwamen na de zomervakantie van 2002, bij het begin van de voorbereiding op de centrale examens. De jaarlijkse nascholingsbijeenkomsten bleken plotseling verdwenen voor het vmbo, een toelichting op het nieuwe examenprogramma en de globale eindtermen ontbrak.

Ondanks enkele publicaties in *Kleio* en informatie via de examengids op internet was er onduidelijkheid en onzekerheid alom.² Waar dan naar toe met vragen over het centraal examen? De plaats waar ze gemaakt worden natuurlijk: de Citogroep. Talloze telefoontjes kwamen er bij de medewerkers binnen met vragen. Vandaar dat besloten werd een nascholing aan te bieden. De reacties waren zo massaal (bijna 250 docenten reageerden!) dat er niet één, maar liefst drie nascholingsbijeenkomsten belegd zijn in februari.

De waardering voor dit initiatief was groot getuige de reacties op de evaluatieformulieren, maar het is de vraag of het instituut waar het examen ontworpen wordt ook de aangewezen instantie is om dit soort nascholingen te organiseren.

Problemen

Tijdens deze bijeenkomsten bleken er enkele belangrijke kritiek- en pijnpunten te zijn.

- Er ontbreekt een verantwoording met betrekking tot de keuze van de onderwerpen.
- Er ontbreekt een nadere toelichting op de eindtermen, zoals dat bij de 'oude' stofomschrijvingen het geval was.
- De zes aangewezen onderwerpen zijn thema's die de leerlingen nauwelijks aanspreken en er is veel overlap (alweer de rol van de overheid, alweer die eeuwige verzuiling ...). Verder vonden de

leraren dat er te weinig sprake is van 'echte' geschiedenis, te veel een maatschappijleerachtige benadering, zoals discussies rondom euthanasie, abortus en genetische manipulatie of die betrekking hebben op sociale wetgeving en de verzorgingsstaat.

- Specifieke, leerbare kennis, meer in het bijzonder over 'mensen van vlees en bloed' waarmee leerlingen zich kunnen vereenzelvigen ontbreekt.
- In de geschiedenismethoden worden de onderwerpen op verschillende manieren uitgewerkt.
- Er was onzekerheid over hoe het best op het nieuwe examen voorbereid kan worden. In het verlengde hiervan: hoe de eindtermen in valide en betrouwbare toetsvragen om te zetten.
- En, last but not least, wat te doen met de veranderde, volgens velen gemarginaliseerde, positie van het vak geschiedenis in het vmbo?

Het mag duidelijk zijn dat de CEVO verantwoordelijk is voor het uiteindelijke resultaat: het centraal examen. En dat de Citogroep daarom niet inhoudelijk kan ingaan op de genoemde kritiekpunten. De VGN heeft dat inmiddels via een vmbo-enquête wél gedaan.³ Relevant voor het examen daarbij is dat meer dan 95% van de ondervraagden aangeeft dat het een goede zaak zou zijn als 'de VGN een actie start voor het schrijven van een meer uitvoerige stofomschrijving bij een onderwerp voor het eindexamen geschiedenis VMBO'. Het VGN-bestuur heeft een initiatief in die richting ontplooid. In het komende jaar zal deze wens zeker nog niet verwezenlijkt kunnen worden, maar hopelijk wel in enigerlei vorm in de daaropvolgende jaren.

Algemene opmerkingen na het examen: KB en GLTL

Het examen was goed te doen, vonden zowel leerlingen als docenten. Het was zelfs aan de (te) gemakkelijke kant. De vrees vooraf dat het wel eens een slachting zou kunnen worden, bleek ongegrond. Het aantal klachten bij het LAKS over de vmbo examens geschiedenis was, vergeleken met andere vakken en met andere jaren, erg laag. Toch viel af en toe

een verzuchting te bespeuren die meer vertelt over de samenstelling van de leerlingenpopulatie op school en de problemen van docenten om minder aantrekkelijke geschiedenis-onderwerpen te behandelen, dan over het examen zelf.

(‘Ik heb veel allochtone leerlingen in mijn klas dus die weten niet zoveel van politiek af’.)

Veel leerlingen waren verontwaardigd omdat ze veel hadden moeten leren, maar daar in het examen nauwelijks iets van terug zagen. Ook docenten klaagden over de geringe diepgang in de stof en over te algemene vaardigheden. *(‘Het examen is steeds meer tekstverklaren en plaatjes kijken. Veel historische kennis is niet meer nodig.’)*

Oorzaak hiervan is vooral de vervanging van gedetailleerde stofomschrijvingen door globale eindtermen, waardoor onduidelijk wordt wat aan basiskennis verondersteld mag worden. De examenmakers zijn, mede als gevolg van deze onduidelijkheid, dicht bij de eindtermen gebleven. Uit de reacties van docenten bleek dat eenvoudige vragen waarvoor weinig feitelijke historische kennis nodig was, een verschraling van het vak gevonden werden.

Sommige docenten reageerden verbolgen over het opnemen van namen in het examen die door leerlingen niet gekend hoefden te worden. Bijvoorbeeld in vraag 31:⁴

-
31. Welke overheidsmaatregel past bij de aanpassingspolitiek van Colijn?
- A. de overheidsinkomsten blijven gelijk
 - B. de salarissen verhogen
 - C. de steunuitkeringen verlagen
-

De reactie van een docent op deze vraag: *‘Colijn? in mijn methode wordt deze man niet genoemd’.*

Bij deze vraag is het kennen van de naam Colijn geen voorwaarde om tot het juiste antwoord te komen, net zo min als bij de andere vragen waar namen in voorkomen. Als een naam in een examenopgave wel van belang blijkt te zijn, dan wordt de betreffende persoon eerst geïntrodu-

ceerd. In de twee examenonderwerpen van dit jaar is alleen de naam van Multatuli genoemd in de eindtermen, verder niemand (en dan nog slechts als specificatie).

Hetzelfde doet zich voor bij vraag 29 waarin een vaandel opgenomen was met de naam Luther. Ook die vraag was te maken zonder de persoon in kwestie te kennen omdat er ook andere aanknopingspunten waren die tot het juiste antwoord leidden.⁵

Fundamenteel is de vraag wat leerlingen vanuit de basisvorming nog aan kennis mee krijgen en wat zij daarvan in vmbo leerjaar 3 en 4 nog weten.

Een docent merkte op dat *‘een tweedeling (katholiek en protestant) de meeste leerlingen van nu weinig meer zegt. In de lessen zullen velen overgeschakeld zijn op “confessioneel”.* Dat zou inhouden dat het verschil tussen katholicisme en protestantisme niet meer bekend verondersteld mag worden. Was het dan wel mogelijk de Nederlandse Opstand of aspecten van de verzuiling zinvol te behandelen in de klas zonder dat verschil uit te leggen? Dat moest immers in de basisvorming aan de orde geweest zijn.⁶

Over het vaardigheidsgehalte verschillen de docenten van mening, blijkt uit de reacties op de VGN-sitete. Leuke ('echte geschiedenis') vragen vond men vooral vraag 17, 21/22 en 37.⁷

-
17. Vóór de Tweede Wereldoorlog wilde Sockarno niet samenwerken met Nederland. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werkte hij wél samen met Japan. Leg beide keuzes uit. Doe het zo: geen samenwerking met Nederland, omdat ... wel samenwerking met Japan, omdat ...
-

21. Stel je voor: het gemeentebestuur van Den Haag wil een nieuw aangelegd plein vernoemen naar de oud-inwoner van Den Haag, Poncke Princen. Tijdens zijn diensttijd in Indonesië besloot

hij zich aan te sluiten bij de Republiek Indonesië en vocht hij samen met de Indonesische nationalist tegen het Nederlandse leger.

Noem één argument waarom het ondenkbaar is dat er in 1950 in Den Haag een voorstel gedaan zou worden om een plein naar Poncke Princen te noemen.

22. Noem één argument waarom het gemeentebestuur van Den Haag nu wel met zo'n voorstel zou kunnen komen.

37. Marijke en haar oma lezen in de krant een artikel over een plan van de regering. In dit plan staat dat alleenstaande vrouwen met kinderen ouder dan vijf jaar verplicht zijn een baan te zoeken. Ze mogen niet meer volledig afhankelijk zijn van uitkeringen. Marijke vindt het een goed plan, maar haar oma niet. Wel zijn ze het met elkaar eens dat de verzorgingsstaat ook in de toekomst moet blijven bestaan.

Met wie ben jij het eens? Noem twee verschillende argumenten om je mening duidelijk te maken.

Bedenk ook een tegenargument van degene met wie je het niet eens bent.

Doe het zo:

Eens met Marijke/oma (maak een keuze), want ... (geef twee argumenten).

één tegenargument: ...

Minder geslaagde vragen vond men vraag 23 en 24 (ongelukkige splitting van een vraag over de Armenwet), 32 en 33 (beschrijvende en verklarende vragen: heeft niets met geschiedenis te maken) en vraag 38 en 39 (sturing van en taalgebruik bij de vraag over discussie rondom euthanasie was verwarrend).

23. In 1854 werd een Armenwet ingevoerd die steun voor de armen regelde.

Wie zou steun aan de armen moeten geven volgens deze wet?

24. Onder welke voorwaarde werd die steun aan de armen gegeven?

38. Vanaf de jaren zeventig tot nu is er in Nederland volop discussie geweest over euthanasie.

Waarom was er aan het **begin** van de 20e eeuw nog geen discussie over euthanasie en aan het **eind** van de 20e eeuw wel?

Geef één verklaring die met godsdienst te maken heeft.

Doe het zo:

begin 20e eeuw nog geen discussie, want ... (geef verklaring)

eind 20e eeuw wel discussie, want ... (geef verklaring)

39. Geef een andere verklaring die **niet** met godsdienst te maken heeft.

Doe het zo:

begin 20e eeuw nog geen discussie, want ... (geef verklaring)

eind 20e eeuw wel discussie, want ... (geef verklaring)

Al met al

Het onderwerp 'De koloniale relatie Indonesië – Nederland' (gemiddelde p'waarde = 73,4) is beduidend beter gemaakt dan het onderwerp 'Sociale zekerheid en verzorgingsstaat in Nederland' (gemiddelde p'waarde = 59,2).

De meerkeuzevragen (p'=76,3) waren een stuk makkelijker dan de open vragen (p'=64,9), een breuk met andere jaren.

Vragen mét bronnen (p'=68,6) waren iets gemakkelijker dan vragen zonder bronnen (p'=64,2).

Opmerkelijk was voorts dat de 50% overlapvragen tussen KB en GLTI voor beide niveaus makkelijker waren dan de specifieke, voor het niveau bedoelde vragen.

Opmerkingen met betrekking tot de basisberoepsgerichte leerweg (BB)

Er zijn heel weinig reacties binnengekomen op het BB-examen.

Wel van hoog niveau: de Minister van Onderwijs, mevrouw Van der Hoeven, gaf in het *Algemeen Dagblad* van 23 mei 2003 haar mening:

'Geen gemakkelijk examen, maar niet onmogelijk om te maken, als de leerlingen goed geleerd hebben. Alleen met feitenkennis, zonder inzicht, zou het moeilijk zijn.'

Over het algemeen vonden leerlingen en docenten dat het examen goed te doen was, zelfs (te) makkelijk. De CEVO deelde deze mening (zie de vastgestelde N-term van 0,1 in de bijlage).

Ook een vaardigheid als het maken van een afweging en het formuleren van een eigen mening is te doen, ondanks de nodige scepsis of dat voor een taatzwakke groep als de BB-leerlingen mogelijk is. Een voorbeeld daarvan is de volgende vraag. Het gaat bij deze vraag niet zozeer om een (sociaal) wenselijk antwoord, als wel om de onderbouwing en beargumentering van de eigen mening.

18. In augustus 1945 riep Soekarno de onafhankelijkheid van Indonesië uit.

Vind jij het **wel** of **niet** terecht dat de Nederlandse regering toen soldaten stuurde?

Leg je antwoord kort uit.⁸

Of een ander voorbeeld hiervan uit het andere onderwerp, de verzorgingsstaat.

39. Vanaf de jaren tachtig maakte de regering strengere regels om in aanmerking te komen voor een uitkering. Ook werden de uitkeringen verlaagd.

Vind jij het **goed** of **slecht** dat de regering in die tijd ging bezuinigen op de sociale voorzieningen? Leg uit waarom je dat vindt.

Moeilijke vragen, althans door leerlingen als moeilijk ervaren, zijn

V.l.n.r. Bron 27, 28 en 29.

vragen die gericht zijn op het aanbrengen van chronologische ordening. Dat heeft niet alleen te maken met het ontbreken van een grof historisch kader, maar ook met het beredeneren of beargumenteren van een logische ordening. Een voorbeeld daarvan is vraag 36 (bij het onderwerp de verzorgingsstaat):⁹

36. Hieronder staan drie ontwikkelingen na 1945. Zet de ontwikkelingen in de juiste tijdvolgorde van vroeger naar later.

- a de aanpassing van de verzorgingsstaat
- b de toename van werklozen en arbeidsongeschikten
- c de wederopbouw

Ten slotte enkele opmerkingen over het BB-examen als geheel. Het onderwerp De koloniale relatie Indonesië – Nederland ($p'=70,5$) was ongeveer net zo moeilijk of makkelijk als het onderwerp Sociale zekerheid en verzorgingsstaat in Nederland ($p'=71,5$).

De meerkeuzevragen ($p'=65,3$) zijn gemiddeld genomen slechter gemaakt dan de open vragen ($p'=73,2$) (te snel geneigd een gokje te wagen?!).

Vragen met bronnen ($p'=67,6$) waren iets moeilijker dan vragen zonder bronnen ($p'=73,0$).

Hoe nu verder?

De reacties van leerlingen, docenten en de VGN op de eerste vmbo-examens geschiedenis zijn niet eensluidend. Enerzijds slaakt men

Gebruik bron 27 tot en met 29.

3p ○ 29 Hieronder staan vier stromingen die aan het eind van de 19e en aan het begin van de 20e eeuw een belangrijke rol speelden.

- a katholicisme
- b liberalisme
- c protestantisme
- d socialisme

→ Geef van elke bron aan bij welke stroming deze hoort en leg ook uit waarom. **Let op!** Er blijft één stroming over.

Doe het zo:

Bron 27 hoort bij ... (noem de stroming), omdat ... (geef uitleg). (enz. tot en met bron 29)

Gebruik bron 31.

1p ○ 32 Stel, je doet onderzoek naar de steunuitkeringen in de jaren dertig. In jouw onderzoek moet je van de docent een **beschrijvende** vraag stellen bij deze bron, waar de bron een antwoord op geeft. Een beschrijvende vraag begint vaak met de woorden: wie, wat of waar.

→ Maak naar aanleiding van deze bron een **beschrijvende** vraag, waar de bron een antwoord op geeft. **Let op!** Het gaat alleen om de vraag!

Gebruik nogmaals bron 31

1p ○ 33 Een **verklarende** vraag begint vaak met de woorden: waarom, wat was de oorzaak/het gevolg van. Het antwoord op een verklarende vraag staat vaak niet in de bron.

→ Maak naar aanleiding van deze bron een **verklarende** vraag. **Let op!** Het gaat alleen om de vraag!

bron 31

over steun en steunuitkering

Om steun te krijgen moesten de werklozen zich bij de stempelokalen melden, soms wel twee keer per dag. Met deze dagelijkse meldplicht moesten zij bewijzen dat ze geen betaald werk hadden. Bijverdiensten moesten worden opgegeven. Vaak werden zelfs de kleinste bijverdiensten van de steunuitkering afgetrokken. Nadat een ambtenaar alles had goedgekeurd, werd op de werklozenkaart een stempel met de datum gezet.

Bijlage: het vmbo-examen 2003 in cijfers

	GLTL / D	KB / C	BB
gemiddelde score	37,88	35,48	36,21
gemiddelde p' waarde*	66,5	65,7	71,0
vastgestelde N-term*	0,8	0,5	0,1
% onvoldoende	8%	10%	16%
gemiddeld cijfer	6,8	6,4	6,5
aantal vragen	40	36	40
schaallengte	57	54	51
aantal kandidaten	13441	1378	469
steekproefgrootte	2404	124	146

* De p'-waarde is het door de leerlingen behaalde percentage van de maximaal haalbare score. De gemiddelde p'-waarde heeft betrekking op het aantal kandidaten dat de betreffende vraag juist beantwoordt. In een formule uitgedrukt: gemiddelde p' waarde = (gemiddelde score x 100) : de maximale toetscore.

* De N-term is de normeringsterm, een ijkvariabele die ervoor moet zorgen dat aan kandidaten in verschillende jaren en tijdvakken even zware eisen worden gesteld. De besluitvorming over de normering verloopt in drie fasen:

- 1 De vakmedewerker van de Citogroep geeft een advies aan de vaksectie van de CEVO, op basis van de analyses van de afnamegegevens.
- 2 De vaksectie voegt aan dit advies een inhoudelijke beoordeling van het examen toe. Die komt tot stand op basis van de reacties en commentaren van bijvoorbeeld vakverenigingen, platformen en het LAKS, maar ook rechtstreeks van docenten en leerlingen. De combinatie van het Cito-advies en de inhoudelijke beoordeling leidt tot een normeringsadvies van de vaksectie aan het dagelijks bestuur van de CEVO.
- 3 Het dagelijks bestuur van de CEVO verzamelt en beoordeelt de adviezen en stelt uiteindelijk de definitieve normering vast. Het resultaat is hierboven te zien.

een zucht van verlichting dat de examens minder moeilijk waren dan gevreesd. ("Ik vond het goed te doen", "De aankondiging van een 'zachte landing' is m.i. terecht geweest".) Anderzijds wordt een verschraving van het vak door te veel generalisaties en te weinig diepgang niet wenselijk geacht. ("Al met al een aardig examen, met nog wel hier en daar een opmerking. Ik ben wel benieuwd hoeveel keer je rond de zes thema's een goed examen kan bouwen. Ik denk dat je al snel de stof hebt uitgekauwd.").

Hierbij aansluitend speelt de telkens terugkerende discussie tussen kennis

en vaardigheden, maar nu aangezwengeld en aangescherpt door de globale eindtermen van het examenprogramma.

Deze vormen op zichzelf al een punt van discussie: moeten ze ruim geïnterpreteerd worden of juist niet?

Uit het commentaar op de examens valt af te leiden dat docenten en leerlingen, begrijpelijkerwijs, dicht bij de interpretatie van de eindtermen blijven zoals die in hun eigen lesmethode is uitgewerkt. Maar examens worden nu eenmaal *niet* gemaakt op basis van lesmethodes, maar op basis van het examenprogramma. Met opmerkingen als

"Memo stelt ...", "In Pharos staat ...", "In het katern *Bronnen* lees ik ...", valt dan ook weinig te doen. Wat overblijft is voorbereiding op basis van de geest en de inhoud van het huidige examenprogramma, door een docent kernachtig samengevat als "de makers zijn zeer dicht bij de eindtermen gebleven".

Hoeveel ruimte blijft er daadwerkelijk over om de eindtermen ruimer of op verschillende manieren te interpreteren? Welke voorkennis mogen de examenmakers veronderstellen? De leerlingen in het vmbo zijn niet gebaat met experimenten die sterk afwijken van hun mogelijkheden en capaciteiten. Daarom kan de conclusie niet anders luiden dan dat de examens voor het komende jaar niet wezenlijk anders zullen zijn dan die van dit jaar, met alle voor- en nadelen die daarbij horen.

Noten

1. Citaten van docenten in dit artikel zijn ontleend aan de reacties die op de VGN-site te lezen waren: <http://www.vgnkleio.nl/reacties>
2. Zie de artikelen over het vmbo eind-examen in *Kleio* nr.2/2000 en nr.4 en nr.7 van 2002 en de examengids op <http://examengids.slo.nl/e21/slocito/guest/000/000/000/001fs> (met excuses voor de lange titel).
3. Zie de uitkomst van de enquête in *Kleio* nr.2/2003, 46.
4. p' is 72, een vraag is makkelijker naarmate de p'-waarde hoger is. Een p'-waarde van 80 betekent een zeer gemakkelijke, een p'-waarde van 20 een zeer moeilijke vraag. Dit was dus een makkelijke vraag.
5. p' is 37. Dit was dus wel een moeilijke vraag.
6. De nieuwe plannen voor het vak geschiedenis en staatsinrichting en het leergebied Mens en Maatschappij in de basisvorming zijn te zien op www.vernieuwingbasisvorming.nl De doelen staan onder basisvorming - bestanden - in het werkdokument *Basisvorming, keuzes aan de school*.
7. Vraag 17: p' is 68, vraag 21: p' is 77, vraag 22: p' is 56, vraag 37: p' is 57.
8. p' is 56.
9. p' is 11(!)

Boeken

ZOJUIST VERSCHENEN

Een selectie van nooit eerder in West-Europa gepubliceerde foto's uit het archief in Kiev over de strijd aan het Oostfront in de Tweede Wereldoorlog. Eenvoudig was de publicatie van het een en ander niet. Zo moesten de reproductierechten voor de meer dan 450 foto's door de uitgever contant betaald worden. De foto's tonen de werkelijkheid van de strijd in de Sovjet-Unie, Polen en Duitsland, van Barbarossa tot Berlijn, in al haar rauwheid. Wil Fowler verzorgde de begeleidende tekst.

De hel van het Oostfront, Centrale Uitgeverij Deltas, € 34,90.

Twee nieuwe reeksen van Ars Scribendi, de uitgeverij die onder de naam Corona al jaar en dag uitgaven verzorgd heeft over historische onderwerpen voor de jeugd. In de reeks *Keerpunten in de geschiedenis* van Janet Riehecky *De afschaffing van de slavernij 1863. De emancipatieproclamatie* en van Fergus Fleming *De Cubaanse rakettencrisis. Op de rand van de Derde Wereldoorlog*. Prijs per deel € 13,50.

In de reeks *Bezoek aan het verleden* van Martin Whittock *Colosseum & Forum Romanum*, van Rob Rees *De D-Day landingsplaatsen* en van Haydn Middleton - onvermijdelijk - *De piramiden*. Prijs per deel € 13,-. Alles voor de onderbouw alhoewel ook bruikbaar als opstapje bij een profielwerkstuk.

Ruim honderd redevoeringen uit drieduizend jaar geschiedenis die mensen hebben geschokt, geprikkeld en geïnspireerd in: *'I have a dream'*. *Belangrijke en bijzondere redevoeringen uit de wereldgeschiedenis*. Met toespraken van Pericles en Mohammed tot die van Mandela en Osama Bin Laden. Verzameld en per redevoering van een toelichting voorzien door Margreet Fogteloo. Bruna, € 19,95.

Clark Accord

Nina Jurna

Michiel van Kempen schreef een totaal overzicht van de orale en schriftelijke literatuur van Suriname. Daarbij biedt hij een breed cultuurhistorisch kader, waarin ook aandacht is voor de ontwikkelingen in de politiek, het theater, de film, de muziek, de beeldende kunst en de vermaaksindustrie. *Een geschiedenis van de Surinaamse literatuur*, De Geus, € 125,-.

Ten slotte verschenen bij KIT Publishers ter gelegenheid van het feit dat Nederland 140 jaar geleden de slavernij afschafte op haar grondgebied drie titels over de slavernijgeschiedenis in Suriname.

Clark Accord en Nina Jurna stelden de bundel *Met eigen ogen. Een hedendaagse kijk op de Surinaamse slavernij* samen. Interviews waarin mensen vertellen over zaken die met het slavernijverleden te maken hebben. Het is een zeer leeswaardige mengeling van historische en onhistorische, te emotionele en te zakelijke verhalen. Prijs € 10,-.

Hans Samsom en Laura Samsom Rous stelden een schitterend boek samen van hun foto's gemaakt van Benin aan de slavenkust tot in de binnenlanden van Suriname. Veel opnamen geven je het idee dat het in de tijd van de slavernij ook zo geweest moet zijn. Het Fonds Bijzondere Journalistieke Projecten en de NCDO Amsterdam subsidieerden dit in vier talen uitgebrachte boek; € 29,50.

Susanna du Plessis was een beruchte slavenhoudster, eigenaresse van de plantage Nijd en Spijt. Hilde Neus-van der Putten schreef de biografie van deze blanke vrouw, waarover nog steeds vele verhalen de ronde doen. *Susanna du Plessis. Portret van een slavenmeesteres* kost € 21,50.

Hans Pols

DE SURVIVAL KIT

Bert Altena en Dick van Lente, *Vrijheid en rede. Geschiedenis van de westerse samenlevingen 1750-1989* (Verloren: Hilversum 2003), 400 blz., € 35.

Elke docent kent wel de ergernis over een boek dat bij nader inzien toch niet blijkt waar te maken wat beloofd was. Pas al doende merk je dat leerlingen of studenten niet kunnen werken met het materiaal. Wat maakt handboeken zo lastig? Een handboek moet overtuigen: dit is essentiële kennis voor elke intellectueel in wording. Een handboek heeft dus ook een duidelijke visie en een vormingsideaal: de intellectuele survival kit. Goede handboeken worden meestal geschreven door mensen die halverwege of aan het eind van hun carrière zijn. Het vergt veel kennis, eruditie en didactisch vermogen. Zo'n handboek is een condensatie van de intellectuele ontwikkeling van de auteurs, maar – en hier komt het probleem – die condensatie krijgt de vorm van druppels, ondergebracht in een heldere paragrafenstructuur. Voor de studenten die met dit materiaal aan de gang gaan, is het lastig om daar een dorstlessend glas water van te maken. Vaak blijven ze steken bij de losse feiten en pikken ze niet de samenhang en de intellectuele diepgang op die ze nodig hebben voor hun verdere studie. Handboeken komen – paradoxaal genoeg – pas echt tot hun recht als de lezer al het nodige weet.

Bert Altena en Dick van Lente, beiden werkzaam aan de Erasmusuniversiteit, zijn jaren bezig geweest met een ambitieus project. Uit onvrede met bestaande handboeken op het terrein van de moderne geschiedenis besloten zij er zelf één te maken. Het moet gezegd: met 400 dicht bedrukte bladzijden ligt het boek kloek in de hand. Op de omslag prijkt een prent van het Rotterdamse stadshart rond 1720: wandelaars, venters en kooplieden op de dam in de Rotte. Daaroverheen is een foto geprojecteerd van de situatie rond 1990: moderne architectuur, geflankeerd door de spoordijk en de legendarische spoorbrug. Dat zijn dus de twee uitersten: het verstilte, antiquarische beeld van een achttiende-eeuwse handelssamenleving versus het snelle en kille image van een moderne (post-)industriële stad zonder hart. De centrale vraag ligt voor de hand: welke draden leiden naar die moderne westerse samenleving? De auteurs hebben het dan over het maatschappijtype zoals zich dat ontwikkeld heeft in West-Europa en de Verenigde Staten, met kenmerken zoals een sterke industriële of dienstensector, een hoge welvaart, lage sterftecijfers, een democratische staatsopbouw en respect voor de rechten van de burger.

Altena en Van Lente 'breien met drie penen': per tijdvak staan ze stil bij de economische, de culturele en de politieke ontwikkelingen. In overeenstemming met de Rotterdamse aanpak van de maatschappijgeschiedenis ligt het zwaartepunt bij lange-termijnontwikkelingen en structuren, veel minder dus bij de wisselvalligheden van de 'evenementiële geschiedenis'. Voor mensen die op zoek zijn naar een handig politiek overzicht van de laatste 250 jaar is dit boek niet zo geschikt, maar geïnteresseerden in bijvoorbeeld de Verlichting, industrialisatie, natievorming of secularisatie worden goed bediend. Als naslagwerk voor docenten is dit boek zeker een aanwinst.

Is het ook een goed handboek?

Naar bekend Nederlands gebruik is het sober uitgegeven. De lezer moet het doen met tabellen en grafieken. Illustraties ontbreken, zelfs als er kunststromingen worden behandeld. Dat vind ik een didactisch zwakgebod. Geef mij maar een duurder boek met meer afbeeldingen. Ik denk dat ook armlastige studenten daar op de lange termijn meer baat bij hebben.

Daar staat tegenover dat de auteurs in de hele opzet van het boek wel blij geven van een didactische geest. Ze willen duidelijkheid verschaffen, niet allerlei zaken tot achter de komma nuanceren, maar de hoofdzaken uitleggen. Dat blijkt uit de titel: *Vrijheid en rede*. Altena en Van Lente behoren duidelijk niet tot de postmoderne school. Ze zetten het program van de Verlichting uiteen, constateren op bepaalde terreinen ook vormen van vooruitgang en laten vervolgens zien op welke grenzen dit programma gestuit is en tot welke uitwassen (denk bijvoorbeeld aan de sociale ellende in de steden of de ecologische rampen in de voormalige koloniën) het heeft geleid. In het nawoord constateren ze dat de westerse samenleving 'de gevangene van een permanente vernieuwingsimpuls' is geweest. Vrijheid en rede functioneren alleen goed als ze 'uitgaan van wederkerig hulpbetoon en in toom worden gehouden door respect voor medemens en natuur'. De auteurs nemen dus standpunten in en dat komt de leesbaarheid ten goede.

Die duidelijkheid trof me bijvoorbeeld ook bij de behandeling van de Industriële Revolutie. De eenvoudige vraag: waarom de Industriële Revolutie in Engeland plaatsvond en waarom aan het einde van de achttiende eeuw, leidt tot een goed gestructureerd antwoord, dat uitgewerkt wordt met concrete voorbeelden. Bekend is natuurlijk dat de verbetering van kanalen en wegen een belangrijke voorwaarde was voor het slagen van de industriële revolutie. Maar het begrip transportrevolutie krijgt reliëf door het feit dat de koets van Manchester naar Londen er in 1660 vijf dagen over deed en in 1784 genoeg had aan iets meer dan een dag. De gevolgen van het Manchesterkapitalisme worden helder als de Engelse ziekte – de kinderen met kromme beentjes – ter sprake komt. Hier wordt het beeld opgeroepen van de beroete arbeiderswijken, gelegen aan de oostkant van de hoge schoorstenen: Coronation Street in het kwadraat. Het zijn verhalen en beelden die de grote lijn van het betoog goed ondersteunen. Maar hier spelen maatschappijhistorici natuurlijk een thuiswedstrijd.

Hoe zit dat met de politieke geschiedenis? In zo'n handboek moeten toch ook breukpunten als de Franse en de Russische Revolutie, Hitlers machtovername of het uitbreken van de Eerste en de Tweede Wereldoorlog voldoende aan bod komen. Juist daar zou duidelijk moeten worden hoe langetermijnontwikkelingen en gebeurtenissen in elkaar grijpen. Naar mijn indruk is dat voor de periode tot 1914 duidelijk beter gelukt dan daarna. De Franse Revolutie komt helderder uit de verf dan de Russische, de internationale verwickelingen rond het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog krijgen meer pagina's dan de Tweede Wereldoorlog. De opkomst van Hitler als partijleider in München, de mislukte putsch van 1923 en de machtsover-

name van 1933 komen slechts in twee forse alinea's aan de orde. Vervolgens wordt wel ingegaan op de oorzaken van deze nazistische machtsvername (in één bladzijde) – maar erg veel vlees en bloed kun je in deze beschrijving toch niet ontdekken. Wie gewend is aan handboeken met een sterke politieke inslag, komt hier te kort.

Al met al overheerst bij mij de bewondering voor deze reuzenklus. Altena en Van Lente hebben een mooi maatschappijhistorisch handboek op de Nederlandse markt gebracht. Het is goed geschreven en het zit goed in elkaar. In zijn soort is dit een uitstekend product. Ik blijf wel problemen houden met de 'soort'. Hoe krijgen studenten dit allemaal in hun hoofd? En als ze het in hoofd hebben, voor hoe lang blijft het daar dan zitten?

Frans Groot

EERSTE WERELDOORLOG

Tom Lanoye, *Niemand's land. Gedichten uit de Groote Oorlog* (uitg. Prometheus, Amsterdam 2002), 91 blz., prijs € 25,-.

Ruim tachtig jaar na dato mogen de *War poets* van 'De Groote Oorlog' zich in een warme belangstelling verheugen. De (verfilmde) romantrilogie *Regeneration* van Pat Barker en het nieuw ingerichte Flanders Fields Museum in Ieper zijn daar enkele tekenen van. Wilfred Owen en Siegfried Sassoon waren de belangrijkste Engelse dichters die de verschrikkingen van de soldaten in de loopgraven in woorden trachten te vatten: de eindeloze waanzin van de gasmaskers, de granaatslagen, de modder, de krijsende gewonden, de provisorische graven. Tom Lanoye maakte een tweetalige bloemlezing van deze poëzie, van 32 gedichten, een fraaie uitgave op groot formaat met stemmige foto's van Michiel Hendryckx en tekeningen van Gert Dooreman. Hij bewerkte elk gedicht zodanig, dat het kon zijn geschreven door een eigentijds dichter, in hedendaags Vlaams. Lanoye geeft dus een vrije interpretatie, het meest pregnant in zijn versie van Robert Nichols' gedicht 'The Assault', waarvoor hij ontleende aan Paul van Ostaijens expressionistische typografie. Het lezen van de gedichten sleept je als lezer direct in de sfeer van de slagvelden van welker. Haast vanzelfsprekend opent de bundel met het overbekende 'In Flanders Fields' van John McCrae uit 1915:

'In Vlaamse velden klappen rozen open
Tussen witte kruisjes, rij op rij,
Die onze plaats hier merken, wijl in 't zwerk
De leeuweriken fluitend werken, onverhoord,
Verstomd door het gebulder op de grond.

Wij zijn de Doden. Zo-even leefden wij.
Wij dronken dauw. De zon zagen wij zakken.
Wij kusten en werden gekust. Nu rusten wij.
In Vlaamse velden voor de Vlaamse kust ...'

De dichter stierf in 1918. Net als 900.000 van zijn landgenoten was hij eropuit gestuurd om 'Poor little Belgium' te redden. Zij dachten als galante ridders te strijden voor

koning en vaderland, maar verdronken in de modder en stikten door het gas. Wilfred Owens 'Dulce et decorum est' vormt een gruwelijke evocatie van zo'n gasaanval:

'Te laat. Eén gilt. Hij zwalkt en strompelt onderuit/
Als viel hij in een vuur of in een vat van kalk./ Door mijn bedompte glazen zie ik hoe hij zinkt/ En in een dik groen licht, een zee van slijm, verdrinkt./ Sindsdien verdrinkt hij elke nacht in elke droom./ Hij stikt en braakt, hij ploetert door die groene stroom/ Mij tegemoet, die werkloos wacht tot hij is uitgewroet...'

Een gruwelijke bloemlezing, maar je weet dat de realiteit nog vele graden gruwelijker was. Lees het naast *Im Westen nichts neues* van Erich Maria Remarque, en je bent voorgoed genezen van de gedachte dat oorlog een geëigend middel is tot welk nobel doel dan ook.

Jan van Oudheusden

Hans Andriessen, Martin Ros en Perry Pierik (red.), *De Grote Oorlog. Kroniek 1914-1918* (Aspekt: Soesterberg 2002-2003), 3 delen: 372, 258 en 248 blz., prijs per deel € 24,98.

Afgelopen voorjaar verscheen het derde deel van *De Grote Oorlog. Kroniek 1914-1918*. Dat er binnen het tijdsbestek van één jaar drie lijvige delen van deze nieuwe reeks op de markt kwamen, is opmerkelijk. Er bestaat in Nederland, althans in de perceptie van de uitgevers, kennelijk een lezerspubliek dat gefascineerd wordt door de moedercatastrofe aan het begin van de twintigste eeuw, nu al bijna negentig jaar geleden. En verder staat er blijkbaar

ook een grote groep auteurs klaar om de uitgave van zo'n jaarboek te garanderen. Zijn we dan eindelijk uitgekenen op de Tweede Wereldoorlog? Of hebben de Nederlanders nu pas de wereldhistorische betekenis ontdekt van de Eerste Wereldoorlog die immers aan onze grenzen voorbijging? In 1997 noemde Maarten Brands de Eerste Wereldoorlog nog *de blinde vlek in het historische bewustzijn van Nederland*.

Die blinde vlek was beslist ook aanwezig bij degenen die rond 1993 de geschiedenis-leerstof van de basisvorming formuleerden, want de Grote Oorlog schittert door afwezigheid; een onvergeeflijke omissie! Gelukkig waren er schoolboekschrijvers die toch nog een paragraafje WO I in hun methodes wisten binnen te smokkelen, maar in het algemeen komt de oorlog er in onze curricula bekaaid van af. Het hangt weer eens een keer van de individuele, gedreven docent af, of onze leerlingen een notie meekrijgen van de verschrikkingen van de loopgravenoorlog in Vlaanderen en Noord-Frankrijk, waarvan de stille getuigen

– de dodenakkers, de monumenten, de musea – op slechts enkele uren gaans te bezichtigen zijn.

De Grote Oorlog is dan ook een loffelijk initiatief van de onvermoeibare Hans Andriessen (voorzitter Stichting Studiecentrum Eerste Wereldoorlog). De titanenstrijd die ongeveer dertig miljoen slachtoffers eiste, keizerrijken en koninkrijken deed verdwijnen, die de kraamkamer vormde van monsterlijke kinderen als het fascisme, nationaal-socialisme en communisme, die mede-oorzaak was voor de problemen op de Balkan en in het Midden-Oosten, verdient immers alle aandacht.

Krijgt de lezer waar voor zijn geld? In het algemeen hebben de artikelen een hoog informatief karakter. Dat geldt met name voor bijdragen die de lotgevallen van de frontsoldaten invoelbaar maken, zoals de shell shock. Medisch-historicus Leo van Bergen beschrijft bijvoorbeeld in deel 1 en deel 3 op zeer plastische wijzen de medische hulpverlening. Met name zijn verhaal over de strijd tegen geslachtsziekten is boeiend, zoals de beschrijving van de 'Schwanzparade', de verplichte massale inspectie der edele delen. Verder valt er uiteraard weinig te lachen in de bijdragen over Sarajevo, het Von Schlieffenplan, Tannenberg, Ieper, Verdun, de Spaanse Griep en vele andere thema's.

Speciale aandacht is er voor de positie van ons land, rustig te midden van woedende golven en toevluchtsoord niet alleen voor Belgische vluchtelingen maar ook voor Duitse deserteurs. Opvallend is dat in deel 2 en 3 minder fragmentarisch zijn dan in het eerste deel. De leesbaarheid van bepaalde artikelen laat wel eens te wensen over, maar per saldo zet *De Grote Oorlog* de blik op de oorlog wel degelijk op scherp. Hopelijk wordt de reeks voortgezet.

Jan van Oudheusden

POLITIEK EN PR

Jacques Monasch *De strijd om de macht, Politieke campagnes, idealen en intriges* (Prometheus: Amsterdam, 2002), 373 blz., € 17,95.

Op de omslag is een foto afgebeeld waarop je - waarschijnlijk vanuit perscentrum Nieuwspoor - het Binnenhof overziet. Jacques Monasch bekijkt vanuit een kamer de politie, persmensen en politici die wachten op een aankomende dienstauto. Hij lijkt meester van de situatie. Door de coverfoto wordt de indruk gewekt dat het om een louter Nederlandse situatie gaat, maar dat blijkt niet zo te zijn. Monasch is bij veel politieke campagnes in binnen- en buitenland betrokken geweest. In Nederland maakte hij de intocht van de PvdA in 1994 mee in het Catshuis en de verkiezingsnederlaag in 2002. Hij werkte een aantal jaren voor het buitenlandinstituut van de Amerikaanse Democraten en adviseerde partijen, kandidaten en voorlichters in diverse landen.

Minstens eenmaal in de vier jaar verschuift in Nederland de macht binnen een partij naar het campagne-team. Een kleine groep partijleden beslist dan over de koers van de partij tijdens de verkiezingen. Vanzelfsprekend wil iedereen er graag lid van zijn. De ruimte vanwaaruit

de campagne wordt gevoerd heet de *Warroom*. Een goede sfeer, geregeld eten, een prettige werkruimte en onderlinge loyaliteit zijn belangrijke vereisten waaraan de Warroom en het campagnemanagement moeten voldoen. In de PvdA-campagne 2002 werkten ongeveer 25 medewerkers fulltime in een kleine ruimte. Die medewerkers bemanden desks als Sprekerscoördinatie, Rapid Response, Bureau Lijsttrekker, Mediamonitor en dergelijke. Met al die medewerkers in één ruimte is vergaderen niet nodig en is iedereen snel op de hoogte van nieuwe ontwikkelingen. In de Verenigde Staten werkt het anders. Daar wordt gesproken over 'the period between two elections'. Er is altijd wel een verkiezing of er komt er een aan. Bijvoorbeeld voor brandweerman, voor sheriff, voor lid van het congres, voor senator en natuurlijk voor het presidentschap. Amerikaanse partijen zijn campagnemachines. Kandidaten en campagneadviseurs trekken samen op in de VS.

In Nederland zijn de campagnes blijven steken in ondersteunende operaties om de macht te behouden.

In *De strijd om de macht* gaat het met name om de achterliggende redenen van het verlies van de PvdA bij de verkiezingen van 2002. Veel aandacht gaat naar de heren Melkert, Rottenberg, Wallage en Kok en naar de tragedie rond Pim Fortuyn.

Een andere verhaallijn is het verblijf van enkele jaren van de auteur in de voormalige Sovjet-Unie, waarin hij enkele partijen in met name Rusland en de Oekraïne adviseert hoe er intern gereorganiseerd en gecommuniceerd moet worden. Daarnaast gaf hij cursussen aan het partijkader. Monasch ontmoet tijdens een training een filosoof en drinkt met hem een glas wodka:

'Ik drink met u op al die politici die vol plannen en idealen begonnen zijn. Die alles gedaan hebben om aan de macht te komen. En die, eenmaal aan de macht, na een aantal jaren erachter kwamen dat ze precies het tegenovergestelde bereikt hadden van wat ze voor ogen stond'.

Monasch heeft er voor gekozen om niet chronologisch te werk te gaan, maar de onderwerpen meer thematisch te belichten en de lijnen te beschrijven die naar de verkiezingen lopen, volgens hem de 'ultieme strijd om de macht in een democratie'. Het resultaat is een zeer vlot leesbaar verhaal vol anekdotes en smeuge achtergrondinformatie over hoe met name de politici in de PvdA met elkaar omgingen en wellicht nog omgaan.

Joke Noordstrand

GESCHIEDENIS VAN NIJMEGEN

Billy Gunterman, *Historische atlas van Nijmegen. 2000 jaar ruimtelijke ontwikkeling in kaart gebracht* (Uitgeverij SUN: Amsterdam 2003), 80 blz. € 27,50.

Nijmegen viert binnenkort het 2000-jarig bestaan van de stad. Boeken vol zijn er al geschreven over deze oudste stad van Nederland en er zullen er nog meer volgen nu de stad zich opmaakt voor het grote millenniumfeest over twee jaar. Toch verdient het boek van de Nijmeegse sociaal

geograaf Billy Gunterman onze speciale aandacht. Niet het zoveelste boek met bekende verhalen over de geschiedenis van een stad, maar een boek waar geografie en historie elkaar ontmoeten op de bestaansgronden van beide disciplines: ruimte en tijd.

Gunterman heeft in 34 paragrafen van twee bladzijden naast elkaar telkens een plattegrond of kaart als uitgangspunt genomen voor een bepaalde tijd. Spiegelend hieraan is bij iedere paragraaf een (lucht)foto, tekening of schilderij opgenomen zodat vanzelf de ruimte met historische beelden wordt ingekleurd. Zo ontstaat geleidelijk het beeld van een stad die als Romeinse garnizoensstad 2000 jaar geleden ontstaan is en uitgroeit tot de (universiteits)stad die Nijmegen nu is.

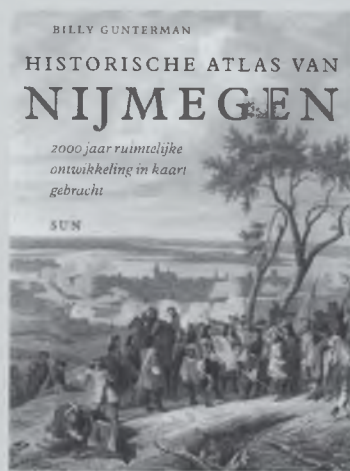
Nijmegen ontstond zoals talloze steden ontstonden in Europa: aan een rivier (de Waal), een kruising van handelswegen (de oost-westelijke Via Romana kruist de zuid-noordelijke weg vanuit het Maasdal) en op een goed verdedigbare plek (de stuwwal) aan de (noord)grens van een groot (Romeins) rijk. Maar in een vlak land als Nederland zijn deze factoren gezamenlijk vrij uitzonderlijk. Oppidum Batavorum, de stad der Bataven, kende een Romeins bestuurscentrum en herbergde het Tiende Romeinse legioen, gelegerd op de Hunerberg (of is het Hunnerberg?!) en later op het Kops Plateau, met een schitterend uitzicht over de Waal en de Ooy. De kaarten en foto's maken duidelijk waar de Romeinen vermoedelijk hun water vandaan haalden en dat de invloed daarvan op het landschap nu nog herkenbaar aanwezig is.

Op kaarten en plattegronden zijn goed de Middeleeuwse omwallingen te herkennen, maar slechts mondjesmaat is daar in het Nijmeegse straatbeeld nog iets van te zien. Naast enkele restanten van oude vestingmuren doen alleen de namen van straten, steegjes en toegangspoorten ons daar nog aan denken, zoals de Eerste Walstraat, de Tweede Walstraat, de Wiemelpoort, de Hezelpoort, enzovoort. Het knappe van het boek is dat deze verdwenen infrastructuur weer tot leven gewekt wordt met behulp van oude schilderijen en foto's waarbij luchtfoto's uit 1928 en vooral die uit 1946 (na het 'vergissingsbombardement' van de geallieerden in 1944 op de stad) het oude, verdwenen stratenpatroon weer blootleggen.

Nijmegen met het hart aan de Waal is in de loop der geschiedenis op velerlei wijze in kaart gebracht, maar in geen enkel boek zijn zoveel verschillende soorten kaarten en afbeeldingen bijeengebracht die ruimte en tijd visualiseren. Unieke kaarten zoals die van Jacob van Deventer, van Guicciardini uit zijn hoofdwerk *Descrittione di tutti i Paessi Bassi* ('Beschrijving van de gehele Nederlanden' en niet 'van alle de Nederlanden'), de kaart van Felman en de Hottinger-kaart vormen het decor waarop Nijmegen als vestingstad en garnizoensstad tot leven gebracht is, met de talrijke bijbehorende foto's en schilderijen geeft dit een levendig beeld.

Na de ontmanteling en de eerste stadsuitleg aan het eind van de negentiende eeuw krijgt Nijmegen de ruimte te expanderen en krijgt het de vorm die nog steeds goed te herkennen is: het Keizer Karelplein met de ruime uitvalswegen richting Venlo en Grave. Deze singels werden geflankeerd door prachtige villa's voor de rijke bovenlaag, waarachter de gewone burgers vervolgens hun behuizing mochten betrekken.

Soms veroorlooft de auteur zich een persoonlijke noot. Zo vertelt hij dat in 1832 vader en zoon Jan Gunterman van de bakkerij binnen drie dagen in hetzelfde huis overlijden, vermoedelijk aan cholera. De andere broer wilde de bakkerij niet overnemen. *'Misschien hield hij niet van vroeg opstaan. Of hield hij van de geur van dennenhout'*. Feit is wel dat grootvader Anton in het eerste volkswoningbouwproject (1895) buiten de wallen kwam te wonen en het een hele opluchting moet zijn geweest de verkrotte en overbevolkte binnenstad vaarwel te zeggen. Dergelijke petite histoire maakt het geheel een stuk persoonlijker.

Naarmate het boek steeds meer het heden nadert valt, naast de verwoestende werking van het vergissingsbombardement in 1944 op de binnenstad en andere delen van Nijmegen, de stadsuitbreiding en het ontstaan van de eerste volksbuurten en nieuwbouwwijken op. Foto's en kaarten markeren duidelijk sociale stratificaties: het ene bouwblok na het andere verschijnt, gemakkelijk te onderscheiden in buurten voor arbeiders en welgestelden. In dit verband is het jammer dat de enige paragraaf die echt ontbreekt de wederopbouw van de Benedenstad is. Daar is in de jaren zeventig en tachtig sociale woningbouw tot stand gekomen met behoud van het oorspronkelijke stratenpatroon. Een uitgelezen moment om kaarten, plattegronden en luchtfoto's van heden en verleden met elkaar te vergelijken. Een gemiste kans die echter weer gecompenseerd wordt door aandacht voor de laatste ontwikkelingen in het centrum van Nijmegen: het maken van een volstrekt nieuwe straat, de Marikenstraat, als geslaagde bypass voor een bijna dood winkelcentrum.

Wat kan een docent met zo'n boek in de klas? Veel, zeker de docenten rondom Nijmegen. De steeds meer visueel ingestelde leerlingen krijgen met dit boek de mogelijkheid om het verleden in beelden te zien herleven. Kaarten uit tweeduizend jaar geschiedenis illustreren de ontwikkeling van een stad: de gevolgen van historische gebeurtenissen en menselijke keuzes kunnen aan de hand van illustraties toegelicht worden. Eenvoudig in zijn opzet, helder in zijn uitwerking, prachtig in zijn vormgeving. Het is de verdienste van de auteur geweest ruimte en tijd te verenigen zonder één van beide daarbij tekort te doen.

Huub Kurstjens

Atlas van de Nederlandse Geschiedenis

Liek Mulder, Gert Gritter en Marion Zijlema, *Atlas van de Nederlandse geschiedenis* (Walvaboek: Holten 2003), 184 blz., prijs € 24,50.

De docent-auteur Liek Mulder heeft zich in het verleden (samen met Anne Doedens) bijzonder verdienstelijk gemaakt door (onder meer) de publicatie van diverse overzichten van de algemene en de vaderlandse geschiedenis.

Nu heeft hij samen met Gert Gritter en Marion Zijlema een historische atlas uitgebracht, die wordt gecombineerd met een reeks uitgebreide chronologieën. Het is een beetje het recept van de bekende *Sesam Atlas van de wereldgeschiedenis*: het vormt een combinatie van enerzijds losse, chronologisch geordende feitjes en feiten uit de Nederlandse geschiedenis, anderzijds historische kaartjes. De feiten zijn onderverdeeld in de rubrieken politiek, economie en cultuur & maatschappij. Tekst en kaartjes lopen niet congruent. De eerste kaart is van Nederland vanaf 9000 v.Chr., de laatste van de Nederlandse infrastructuur rond 2000. Het geheel vormt een handig naslagwerkje voor wie (via het register) snel iets wil opzoeken: ontdekkingen, stadhouders, veldslagen, verdragen, Nobelprijswinnaars, parlementaire enquêtes en vele honderden andere gegevens, alle geordend naar eeuw. Er zijn ook lijstjes verkiezingsuitslagen en kabinetten.

De kwaliteit en accuratesse van sommige kaartjes laat te wensen over; zo is in het kaartje van de Nederlandse infrastructuur slechts een deel van de autosnelwegen ingetekend ... Het doet merkwaardig aan dat nu eens wel, dan weer niet de huidige grenzen in de oude kaartjes zijn ingetekend. Ook het aantal kaartjes valt tegen: slechts ruim veertig; zo is er over de bezettingstijd maar één kaartje, met zowel de Duitse inval als de geallieerde bevrijding. Ook de verschillende stadia in de Tachtigjarige Oorlog komen niet goed uit de verf. Ik miste ook een kaartje van bijvoorbeeld de groei van Amsterdam door de eeuwen heen, en van Suriname en de Nederlandse Antillen in de twintigste eeuw. De ontkerkelijking is slechts tot het jaar 1986 in beeld gebracht. Ook is de kans niet benut om de ingrepen van de economie en de bevolkingsgroei op het landschap in kaart te brengen; de inpolderingen en de Deltawerken hadden van mij ook wel een kaartje verdiend. De tekst komt daarentegen rijkelijk gedetailleerd over, zodat we nu kunnen opzoeken in welk jaar de film 'de Jantjes' volle zalen trok, wanneer de paus ons land bezocht en dat Nederland precies vijftig jaar geleden zijn eerste vrouwelijke staatssecretaris kreeg.

Jan van Oudheusden

HEILIGENLEVEN

J. Claes, A. Claes en K. Vincke, *Sanctus. Meer dan 500 heiligen herkennen* (Davidsfonds: Leuven 2003), 320 blz., prijs € 29,50.

Rochus was een heilige uit de dertiende eeuw, die als een bedelende pelgrim door het leven ging. Hij verrichtte tal van menslievende daden, waaronder het onbaatzuchtig verzorgen van pestlijders. Verdacht van spionage werd Rochus in de gevangenis van Montpellier geworpen, waar een hond hem dagelijks een stuk brood bracht, opdat de man niet zou verhongeren. Uiteindelijk zou hij in gevangenschap sterven. Rochus wordt aangeroepen tegen zweren en bij besmettelijke ziekten. Apollonia was een maagd uit het Alexandrië van de derde eeuw. Zij geldt als de beschermheilige tegen tandpijn, vanwege de marteling die zij moest ondergaan. Keizer Decius had zojuist een nieuwe christenvervolgung gelast. Het meisje weigerde te offeren aan de goden en werd gefolterd door het uittrekken van de tanden. Het vermocht haar niet op andere gedachten te brengen; tenslotte werd zij door haar beulen verbrand.

Dit zijn twee heiligen uit de rijke katholieke traditie die voorkomen in het boek *Sanctus*. Op een van de bijzonder fraaie illustraties zien we Rochus als slachtoffer van de pest, wijzend op een zweer op het bovenbeen; de trouwe hond aan zijn zijde. Apollonia is afgebeeld met de tang, het instrument van haar marteling, en het attribuut waaraan we deze heilige kunnen herkennen. Ze heeft haar ogen devoot ten hemel gericht, omdat zij weet dat de relatief kortdurende foltering haar het eeuwige heil zal opleveren. *Sanctus* is een determinatiegids om heiligen te herkennen. De meesten hebben een specifiek attribuut, dat alleen voor hen geldt. Een klaverblad geeft steeds aan dat we met Sint Patrick te maken hebben, en een toren is een bewijs dat de afgebeelde de heilige Barbara is. De attributen hebben te maken met passages uit de hagiografie, het levensverhaal van de heilige persoon. Zo bekeerde Patrick de Ieren tot het christendom en legde hij het mysterie van de Drieëenheid uit met behulp van een klaverblad. Barbara werd door haar vader opgesloten in een toren omdat zij weigerde te trouwen met een heidense man.

De auteurs hebben hun boek alfabetisch ingedeeld naar de vele attributen die in de christelijke iconografie voorkomen. Het maakt *Sanctus* tot een prettige handleiding voor bezoekers aan kerken, musea en plaatsen waar veel religieuze kunst voorkomt.

Het grote aantal heiligen dat in het boek is opgenomen, maakt dat de informatie die wordt geboden erg summier is. De vele legenden worden meestal met een of twee regels afgedaan. Voor de historicus is het gebrek aan context erg jammer. De schrijvers doen nauwelijks moeite om de heiligen in hun tijd te plaatsen. Zo was Catharina van Siena in de veertiende eeuw

een van de grote krachten achter de terugkeer van de paus uit Avignon, waar hij sterk onder Franse invloed verkeerde. Aan deze politiek ingrijpende gebeurtenis, de pauselijke Babylonische gevangenschap die in 1377 definitief eindigde, wordt in het boek maar een halve zin gewijd.

Toch is *Sanctus* een nuttige aanvulling van de boekenkast. Het is een verzorgde uitgave met vele kleurenillustraties, die de lezer in kan voeren in een cultuurgood dat snel uit de aandacht van de moderne mens aan het verdwijnen is.

Kees van Kemenade

'IK ben GEEN SCHRYVER'

D. van der Meulen, *Multatuli. Leven en werk van Eduard Douwes Dekker* (Uitgeverij SUN: Amsterdam 2002) 912 blz., € 45,00.

De schrijver Multatuli en de mens Eduard Douwes Dekker hebben voor de buitenwereld altijd in één adem geleefd. Zelf zag hij grote verschillen. Maar hij is er een meester in geweest om te schermen tussen Dichtung en Waarheid. Hij was de eerste Nederlandse schrijver die, wapperend met een pseudoniem als banier, de hoofdpersoon was van zijn eigen leven én werk.

Dat spreekt kennelijk tot de verbeelding. Er is, sinds *Max Havelaar* in 1860 verscheen, heel erg veel over Multatuli (of Douwes Dekker) geschreven. De levensbeschrijvingen in deze stapels maakten echter zelden een afgewogen indruk. Ze vertelden doorgaans meer over hun auteurs dan over hun onderwerp. Er werd gezocht, geanalyseerd, geïnterpreteerd. Het resultaat: elke tijd kreeg zijn eigen Multatuli. En er bestonden eerder *Volledige Werken* en een dikke Multatuli-encyclopedie dan een complete biografie.

Het proefschrift van neerlandicus Dik van der Meulen heeft daar onlangs verandering in gebracht. Hij schreef een schrijversbiografie over de vraag: 'Wat is de invloed van het leven van Multatuli/Eduard Douwes Dekker op zijn geschriften geweest?' Overigens niet met de pretentie om 'de waarheid over Multatuli' te achterhalen, of 'de raadslachtige Multatuli' te ontraadselen. Dat is onbegonnen werk – en nooit waar en zeker bovendien!

Van der Meulen heeft het leven van Douwes Dekker (en zijn schrijverschap) maakt daar onlosmakelijk deel van uit) geplaatst in een reconstructie van de tijd waarin het werd geleefd. Zo hoopt hij Multatuli's ideeën en opvattingen op velerlei gebied te kunnen plaatsen, aannemelijk te maken waarom de schrijver dacht zoals-ie deed en wat dat betekende voor zijn werk, zijn lezers en hun samenleving. De biografie bevat weinig onbekend of nieuw materiaal, maar brengt samenhang tussen de kanten van een leven.

Het boek leest als een realistische roman in drie delen: van de Amsterdamse jeugd, via de ambtenaars-

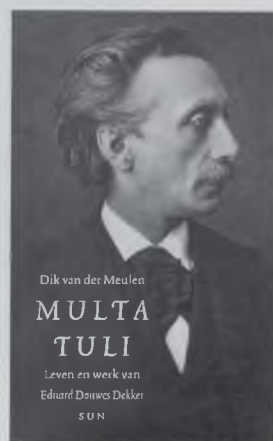
jaren in Nederlands-Indië, naar het schrijverschap. Het laatste deel is verreweg het omvangrijkste, maar dat is gezien Van der Meulens vraagstelling niet verwonderlijk. In november 1859 debuteerde 'Multatuli' in het vrijdenkerstijdschrift *De Dageraad*, enkele maanden vóórdat *Max Havelaar* zijn naam als schrijver vestigde. Tot laat in 1877 bleef hij (met tussenpozen) schrijven. De laatste tien jaar van zijn leven publiceerde hij niet of nauwelijks meer. Strikt genomen, zou dat het vierde deel van de biografie hebben moeten zijn.

Van der Meulen heeft de biografie chronologisch opgezet, maakt mooi gebruik van thematische ordening, weeft interpretatieve debatten door het verhaal en trekt in vijf 'tussenstanden' lijnen in het werk van én over Multatuli/Douwes Dekker. Hij detailleert zodoende het 'literaire leven': het leven van Multatuli, ten opzichte van het werkelijke leven van Douwes Dekker (1842 – 1852 – 1860 – 1870 – 1877) en lost 'en passant' dus ook de schuld van het vierde deel in. Tegelijkertijd zijn die tussenbalansen nuttige adempauzes in het boek. De prettige overdaad van informatie (Van der Meulen weet werkelijk alles; en als hij het niet weet, dan laat-ie dat niet alleen weten, maar ook waarom) prikkelt tot nadenken, tot afweging van de keuzes die de biograaf heeft gemaakt, tot conclusies over het schrijverschap van Multatuli – die dan soms bevestigd worden, en soms niet.

Het blijft natuurlijk de hamvraag in dit prachtige boek wat je over het leven en werk van Douwes Dekker te weten komt als je het werk van Multatuli leest. Die queeste is fascinerender dan de waarheid of het raadsel. Geleidelijk rijst het beeld op van de werkende Multatuli: 'Hij werd getroffen door iemand uit het werkelijke leven – zijn vrouw, een broer, een vriendin, of Dekker zelf – die hij als voorbeeld kon gebruiken, en vervolgens ging zijn verbeelding ermee aan de haal.

Op zichzelf geen opzienbarende constatering, maar Van der Meulen slaagt erin om de mythische proporties van Multatuli's schrijverschap menselijke maten te geven. De historische context gebruikt hij vakkundig, maar zijn bronnen zijn nergens verrassend of gedetailleerd. In zijn omvangrijke literatuurlijst ontbreken bijvoorbeeld veel studies over het vroege (utopische) socialisme, de vrijdenkersbeweging als internationaal fenomeen en de betekenis die de vrijhandelsbeweging in Nederland en België op Multatuli heeft gehad. Een groot gemis is dat niet. Want als het dikke boek gelezen is, staat daar dat schrijversleven! Van jongs af aan geïnteresseerd in lezen en schrijven, lang weinig tot niets mee gedaan, totdat die droom werkelijkheid wordt – een droom én een werkelijkheid waar Multatuli zich steeds weer vanaf keert, verlangend naar echte invloed (als politicus bijvoorbeeld) om dingen te veranderen – om dan maar weer door te schrijven, gedreven en met plezier. Schrijven als 'randfenomeen', concludeerde W.F. Hermans. Een randverschijnsel, zoals Van der Meulen laat zien, dat uiteindelijk hoofdzaak is!

Hans Moors

De VGN, het VMBO en u

Invoering vmbo

Ongeveer 60% van de Nederlandse leerlingen volgt voortgezet onderwijs in het vmbo. Dat betekent dat de vorming van het historisch besef van het grootste deel van de Nederlanders plaats moet vinden in de lessen geschiedenis in de leerwegen basisberoeps (bl), kaderberoeps (kl), gemengd (gl) en theoretisch (tl). De VGN wil zich inzetten voor het hele geschiedenisonderwijs. Daarom vinden wij als bestuur dat we ons regelmatig af moeten vragen of we voldoende aandacht schenken aan het vmbo.

Een aantal jaren geleden, toen de invoering van het vmbo werd voorbereid, heeft het toenmalige bestuur in Den Haag gelobbyd voor een goede positie van het vak geschiedenis. Immers in het oude mavo was het op de meeste scholen zo dat alle leerlingen tot en met de derde klas geschiedenis volgden en dat een behoorlijk percentage leerlingen examen deed in geschiedenis. In het vbo was de positie van geschiedenis, net als nu in de bl en kl, bescheidener.

Helaas heeft het lobbywerk niet opgeleverd wat we hoopten. Schoolleidingen maakten andere keuzes. In de derde klas gl en tl is geschiedenis veelal een keuzevak geworden, en in het vierde jaar maakt het alleen deel uit van de sector zorg en welzijn. Als gevolg hiervan is het aantal examenkandidaten sterk afgenomen. Ter illustratie: op de school waar ik werk had ik twee jaar geleden nog 32 examenkandidaten in het vmbo. In het afgelopen jaar waren het er 6. Het totaal aantal leerlingen is daarbij bijna gelijk gebleven. De conclusie: geschiedenis heeft veren moeten laten door het praktische en beroepsgerichte denken dat het uitgangspunt vormde bij de invoering van het vmbo.

Waarom geschiedenis?

Als vakinhoudelijke vereniging constateren we dat de positie van geschiedenis in het vmbo verslechterd is. Dat kan echter niet het eindpunt zijn van denken over geschiedenis in het vmbo. Juist nu is het belangrijk om voor onszelf op een rijtje te zetten wat het belang van geschiedenis is en daarmee naar buiten te treden.

Ik heb me afgevraagd wat mijn leerlingen aan mijn lessen hebben gehad. Omdat ik dicht bij mijn school woon, spreek ik regelmatig oud-leerlingen. Ik ben ze gaan vragen wat ze aan geschiedenis over hebben gehouden. Een greep uit de antwoorden: 'Ik snap het *journaal en de krant beter* (deze leerling is nu schilder)', 'Ik wist al van

nationalisme en de problemen in Joegoslavië toen ik daar naar toe moest' (deze leerling is militair), 'Het werd me aangeraden door de opleiding tot stewardess die ik wilde gaan doen, dan zou ik meer te weten komen over de achtergrond van andere landen' of 'Ik wilde havo gaan doen en geschiedenis zit in het profiel cultuur en maatschappij' (deze leerling is vorig jaar met een 7 voor geschiedenis geslaagd voor de havo).

Voor een groot deel zijn dit antwoorden die leerlingen met aardrijkskunde of maatschappijleer ook kunnen geven. Is geschiedenis daarmee te vervangen door één van die twee vakken?

Nee. Deze leerlingen kozen ervoor om hun ervaringen met geschiedenis op te doen. Dat was voor hen kennelijk aantrekkelijker en dus effectiever. Bovendien hebben deze leerlingen en de leerlingen die in de derde klas mavo verplicht geschiedenis hadden, meer historisch besef meegerekregen. Een paar jaar geleden heeft de commissie-De Wit na onderzoek nog vastgesteld dat dit maatschappelijk gezien belangrijk is voor alle Nederlanders. Naar aanleiding van quizjes waarbij geschiedkundige feitenkennis van willekeurige Nederlanders of kamerleden wordt gepeild, bevestigen commentatoren het belang van historisch besef. Geschiedenis heeft dus ook de vmbo-leerling veel te bieden.

Nu en in de toekomst

– De invoering van het vmbo heeft iedere docent energie gekost. Voor docenten geschiedenis die lesgeven in het examenjaar kwam er nog een extra probleem bij: er is geen stofomschrijving meer. Het kompas waarop docenten en examenmakers voeren is verdwenen. Gevolg: onzekerheid alom. Waar moet je vragen over stellen als leerlingen via verschillende methodes, met verschillende uitwerkingen op het examen zijn voorbereid? Moet je als docent leerlingen het 'kwartje van Romme' (*Memo*) laten leren als bijvoorbeeld *Sporen* er met geen woord over rept?

Inmiddels is de VGN met CEVO en Citogroep in gesprek over een oplossing voor dit probleem. Het is onze bedoeling om met CEVO en Cito af te spreken wat we bij leerlingen bekend gaan veronderstellen.

De VGN wil u, de vmbo-docent, hier graag bij betrekken. Mail daarom, als we daarover nog niet beschikken, uw e-mail adres naar

info@vgnkleio.nl

als u geschiedenis geeft in klas 4 vmbo (bl, kl, gl of tl).

– De bovenbouw van het vmbo heeft net zijn (voorlopige) vorm gekregen, maar voor de onderbouw vmbo/de basisvorming staan er al weer veranderingen op het programma. In de Kleio van juli en augustus heeft u hier al over kunnen lezen. Scholen krijgen meer zeggenschap over het lesprogramma, maar de algemene trend is duidelijk: de invoering van leergebieden en heel algemene kerndoelen.

De VGN wil hierop blijven reageren, maar dat kan alleen als we uw mening kennen. Vul daarom de korte enquête op www.vgnkleio.nl in.

– De VGN wil u in de toekomst informeren over hoe andere scholen omgaan met ons vak. Daarvoor willen we een vmbo-nieuwsbrief maken en zoeken we nu contact met scholen die voorop lopen in de herziening van de basisvorming. Werkt u op zo'n school, neem dan contact op met ondergetekende of stuur een mailtje naar info@vgnkleio.nl

– Op lerarenopleidingen wordt nagedacht over de toekomstige vmbo-docent. Daarbij lijkt de klassieke vakdocent zijn langste tijd te hebben gehad. De VGN maakt zich zorgen over de historische bagage van docenten die in de toekomst geschiedenisonderwijs gaan geven. De VGN praat mee in diverse commissies die zich hiermee bezig houden.

– De Commissie VMBO/BAVO wil meer aandacht schenken aan het geschiedenisonderwijs voor de leerlingen van de bl en kl. Geschiedenis is al geen gemakkelijk vak om aan deze leerlingen te geven, maar het beschikbare lesmateriaal maakt het de docenten vaak nog moeilijker. We zouden hier graag iets aan willen doen. Bent u zo'n docent, of kent u collega's met een goede visie of met goede lesvoorbeelden voor bl en kl, dan houden we ons aanbevolen.

– Met de gegevens van vmbo docenten willen we dit najaar ook naar buiten treden en in de publiciteit aandacht vragen voor de zorgelijke ontwikkeling van het geschiedenisonderwijs in het vmbo.

Als bestuur proberen we meer contact met de vmbo docenten, leden en niet-leden, op te bouwen en u meer te betrekken bij de standpunten die we namens u innemen. Uw groep zou, gelet op het aantal docenten werkzaam in het vmbo, de grootste in onze vereniging moeten zijn. De werkelijkheid is helaas nog anders. U kunt daar wat aan doen.

Laat van u horen!

Alleen dan kunnen we ons ook in de toekomst goed inzetten voor het geschiedenisonderwijs. En dat is de moeite waard, want over welk ander vak worden opmerkingen gemaakt als *'We hadden op school een leraar die zulke mooie verhalen kon vertellen dat je echt op het puntje van je stoel zat te luisteren (...) Dan was je eigenlijk doodziek als de schoolbel ging en je weer naar huis moest'* (darter Raymond van Barneveld in VARA TV Magazine, nr. 36 2003).

Jan-Maarten de Wit,
secretaris VGN en lid Commissie VMBO/BAVO
(adres zie voorblad Kleio)

Wel geschiedenisdocent maar nog geen VGN-lid?

Geef u op bij de administratie van de VGN. Het lidmaatschap kan op ieder tijdstip ingaan. Zie voor het adres en de kosten voor in dit blad.

VGN-uitstapje
naar het Nationaal
Archief in Den
Haag.
Rechts VGN-
bestuurslid Jan-
Maarten de Wit.

ing bepleit ca-onderwijs Kleiokrante

integratie door veelheid aan onderwerpen
 ronduit 'ongewenst' dat universi-
 taire instellingen zich telkens la-
 ten het creëren van
 al behaalt uiteindelijk
 een redelijk perce-
 de eindstreep. Bij
 dingen is meer

De commissie-De Rooy

Laatste nieuws

De voorstellen van de commissie-De Rooy met betrekking tot het geschiedenisonderwijs van basisschool tot en met bovenbouw VO zijn geaccepteerd! In het begin van de vakantie, op 9 juli, stuurde de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, Maria J.A. van der Hoeven, de hierna volgende brief aan de voorzitter van de Tweede Kamer.

Geschiedenis

Bij brief van 13 december 2001, kenmerk VO/BOB/01/42016 ontving u het standpunt van de toenmalige staatssecretaris naar aanleiding van de commentaren van organisaties en instellingen over het advies van de Commissie historische en maatschappelijke vorming ('De Rooy').

In onderdeel 3 van die brief werd aangegeven, dat het voorgestelde centraal examen om een nadere doordenking vroeg. Een informele werkgroep heeft zich inmiddels over de problematiek gebogen. In de werkgroep zaten vertegenwoordigers van CEVO, Cito, SLO, VGN (de lerarenvereniging) en voormalige leden van de Commissie 'De Rooy'. Het rapport van deze werkgroep zend ik u hierbij. Daarmee voldoe ik tevens aan de desbetreffende toezegging (Tweede Kamer, 30 januari 2003, 28000 VIII, nr. 112).

In het rapport wordt voorgesteld, voor het voorgestelde centraal examen een proef te starten op een beperkt aantal scholen (havo/vwo). Ik neem dat voorstel over. Een dergelijke proef moet goed worden voorbereid en kan niet eerder starten dan per 1 augustus 2004 (ik heb het rapport in maart ontvangen). Er is echter inhoudelijk een brede overeenstemming over het voorgestelde examenprogramma. Daarom wil ik het per 1 augustus 2007 in het havo/vwo invoeren: tegelijk met de voorgestelde aanpassingen in de profielen.

Ik zal na de zomer in overleg met VGN, SLO, Cito en CEVO bezien welke examenvorm dan per die datum mogelijk is.

De minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen

Nieuw: Instituut voor Geschiedenis- didactiek

De Universiteit van Amsterdam en de Hogeschool van Amsterdam hebben besloten tot de oprichting van een Instituut voor Geschiedenisdidactiek (IVGD). De officiële opening van het instituut dat wordt ondergebracht in het Amsterdamse Kohnstammhuis, zetel van de universitaire en hbo-lerarenopleidingen geschiedenis, wordt in de komende maanden verwacht.

Voorzitter van het bestuur van de stichting IVGD is Piet de Rooy, hoogleraar aan de UvA; de andere bestuursleden zijn Gert-Jan van Setten, onderwijsmanager aan de Hogeschool van Amsterdam, en Geert ten Dam, hoogleraar onderwijskunde aan het Instituut voor de lerarenopleiding van de UvA.

Op het moment bestaat de staf van het a.s. instituut uit drie man, Marcel van Riessen, Ton van Straaten en Arie Wilschut, de laatste als hoofd onderzoek. Doel van het nieuwe insti-

tuut is het ontwikkelen van een op wetenschappelijk onderzoek gebaseerde praktisch toepasbare geschiedenisdidactiek en verdere methoden, technieken en hulpmiddelen ten behoeve van geschiedenisonderwijs en -educatie. Men is al begonnen met de samenstelling van een handboek over geschiedenisdidactiek ter vervanging van het oude *Geschiedenis op School*. Het zal komend voorjaar verschijnen bij Uitgeverij Coutinho in Bussum. De medewerkers hopen de staf van het instituut in de nabije toekomst uit te kunnen breiden. Maar, zoals zo vaak, er ligt volop werk en er is veel te weinig geld!

Instituut voor Geschiedenisdidactiek (IVGD)
 Postbus 2009,
 1000 CA Amsterdam.
 Tel. 020-5995 463
 Website:
www.ivgd.nl

Geschiedenis- didactiekdagen

Startersconferentie en Didactiekconferentie

De Geschiedenisdidactiekdagen worden gehouden op donderdag 5, vrijdag 6 en zaterdag 7 februari 2004. Zoals altijd in Huize Bergen te Vught. De Startersconferentie, bedoeld voor nog niet ervaren

docenten, wordt gehouden op donderdag en vrijdag. De ervaren collega's houden hun conferentie, zoals sinds jaren gebruikelijk, op vrijdag en zaterdag.

In het komende nummer van *Kleio* zal een advertentie verschijnen met meer informatie over het programma van beide conferenties. Op de site van de VGN zal de tekst van de folder te lezen zijn, die we op papier toesturen aan de scholen voor voortgezet onderwijs, gericht aan de sectie Geschiedenis.

De folder en de tekst op de site zullen rond half december verschijnen.

Louis Nolet

Boekenprijzen

Is uw school kostenbewust bij het voorschrijven van boeken?

Er wordt veel gemopperd over de kosten van schoolboeken en ander lesmateriaal. Het is handig om ook daarmee rekening te houden bij het zoeken van een nieuwe methode.

Op verzoek van het ministerie van OC&W heeft het Nederlands Informatiecentrum Leermiddelen (NICL) nu de prijzen van alle schoolboeken geplaatst op de website:

www.kostprijzen.nl

Een prettige bijkomstigheid is, dat u daar dus ook alle beschikbare titels kunt vinden!

Good Bye, Lenin!

Avantpremière

Een groot succes in Duitsland – u heeft dat misschien gelezen –, deze zomer in vele bioscopen te zien in Zwitserland, Oostenrijk, Frankrijk

en Polen om maar wat landen te noemen – ook in de kleine plaatsjes! Maar niet in Nederland. Hier moet je tot 13 november wachten en vervolgens naar een filmhuis. Jammer!

Gelukkig is er voor de liefhebbers al een voorpremière op maandag 6 oktober, georganiseerd door het Goethe Instituut Amsterdam en Cinemien, in bioscoop Rialto, Ceintuurbaan 338 te Amsterdam.

De regisseur van de film, Wolfgang Becker is aanwezig. Aansluitend aan de film volgt een gesprek met hem.

Aanvang: 19.30 uur

Toegang: € 7,-

Reserveren via

tel. 020-676 8700.

Nationaal Monument Kamp Vught

De oorlog op tafel Spellen en legpuzzels voor en tijdens WOII

Tot en met 9 januari 2004 is in de tentoonstellingszaal van Kamp Vught een reizende expositie te zien van allerlei spelletjes die vervaardigd zijn voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog en met de politiek van die tijd of met de oorlog te maken hebben.

De derde nationale geschiedenisdag

Noteer nu alvast in uw agenda

Zaterdag 1 november 2003 in Schouwburg & Congrescentrum Orpheus in Apeldoorn!

Thema - Het andere gezicht: conflict en geweld in de Nederlandse geschiedenis

De folder met het programma en een aanmeldingsstrook is verzonden met *Kleio* nr. 5/juli.

De deelnemerskosten (inclusief lunch, koffie, thee en een borrel) bedragen € 40,- per persoon.

U geeft u op door dit bedrag over te maken op postgirorekening 810806 t.n.v. het Nederlands Centrum voor Volkscultuur in Utrecht o.v.v. Nationale Geschiedenisdag.

Meer informatie: NCV,

T 030-2760 244

E ncv@volkscultuur.nl

ZOJUIST VERSCHENEN

**C.V. Lafeber,
De Industriële
Revolutie in Groot-
Brittannië.
Met speciale aandacht
voor Lancashire**

Goirle 2003

ISBN 90-804355-7-0

(paperback) en 90-804355-8-9 (gebonden), prijs resp. € 35,- en € 45,-.

Zoals alle boeken in de serie *Nascholing bij U Thuis* is ook dit deel 14 speciaal geschreven voor de docenten van eindexamenklassen, in dit geval voor de jaren 2004 en 2005. Niet alleen bespaart het boek U een zee van tijd aan preparatie maar tevens maakt het U het lesgeven extra plezierig door zijn vele didactische informatie. Ook docenten in de lagere klassen vinden in de nascholingsserie een schat aan prachtige verhalen.

Het boek is in de boekhandel verkrijgbaar. Het snelst, het goedkoopst en het gemakkelijkst bestelt u het echter rechtstreeks op het adres:
Tilburgseweg 173,
5051 AE Goirle.
T 013-5 430 340
F 013-5 35 55 45
E lafebercv@hotmail.com
of
door overmaking van
€ 35,- resp. € 45,- op
rekening 1090433
(Postbank) of 181279983
(Rabobank Goirle)

Heden client, morgen vriend

(Reclame wachtkamer eerste klas
station HIJSM Den Haag, 1887.)

Propaganda, haat, onderdrukking, gebrek, bevrijding, feest en oranjegevoel zijn aspecten die op de tentoonstelling terug te vinden zijn. Behalve 'keurig' speelgoed zijn er ook illegale spelletjes en spellen bij van afvalmateriaal, die in een concentratiekamp gemaakt en gespeeld zijn.

De tentoonstelling is georganiseerd door de stichting *Wist jij dat?* en bevat de particuliere collectie van Gejus van Diggele. De toegang is gratis.

November-films

4-11 'Das Experiment' van Nic Balthazar over mensen in een gevangenisituatie
11-11 'The specialist' van Eyal Sivan over Eichmaan
18-11 'Amen' van Costa-Gravas over de rooms-katholieke Kerk en de jodenvervolg-

ging
25-11 'First Kill' van Coco Schrijber over gevoelens

Aanvang: 20.00 uur
Reserveren: T 073-6566764
Info: www.nmkampvught.nl

Museum Het Valkhof Nijmegen

Landschap lezen

*sporen van edelen,
ambachtslui en soldaten
in Gelderland*

Tot en met 23 november is een tentoonstelling te zien, die juist voor historici enorm geschikt lijkt. Je bent niet zo geneigd om rekening te houden met het landschap, waar-

in mensen in een bepaalde tijd en streek leefden. De mogelijkheden en onmogelijkheden van de natuur ter plaatse zijn meer het terrein van geografen. Toch heeft juist dat landschap doorslaggevend invloed gehad op hun handelen.

De tentoonstelling in Museum Het Valkhof wil helpen om de eigen omgeving, Gelderland, met andere ogen te bekijken. Van oudsher bestaande natuurlijke grenzen, waar wij nu zo gemakkelijk overheen wippen, hebben hun invloed gehad.

Sporen van 'waterlinies' zijn niet voor niets te vinden op bepaalde plaatsen, oude industrieën kregen energie door watermolens en waren dus gevestigd langs de oost- en zuidkant van de Veluwe, waar het water van de heuvels in stroompjes naar beneden

komt. Landgoederen rond kastelen en havezaten, die nu niet meer bestaan, zijn nog goed te herkennen en bepalen tot op heden de loop van wegen en de ligging van bouwland.

Via kleine documentaires maakt de bezoeker kennis met Romeinse soldaten, Engelse parachutisten, ambachtelijke papiermakers en bewoners van een voorvaderlijk slot. Verder is Gelderland vanuit de lucht te zien.

TE KOOP t.e.a.b.

*Keesings Historisch
Archief*

complete jaargangen
in band 1971-1988
Tel. 0172-602820

Over een periode vol spannende momenten

De Koude Oorlog

'De Koude Oorlog' is de titel van een nieuwe vijfdelige Schooltv-serie voor leerlingen in het vmbo, havo en vwo. In elk programma worden gedramatiseerde fragmenten - gespeeld door Engelse acteurs - afgewisseld met historische beelden. Deze BBC serie belicht een periode vol spannende momenten waarin de wereld de adem heeft ingehouden. Elk programma duurt twintig minuten.

De serie wordt wekelijks uitgezonden vanaf woensdag 19 november om 10.40 uur (Ned. 3). Attentie! Er komt geen blokkuitzending. De serie wordt wekelijks herhaald vanaf dinsdag 9 maart 2004 om 11.10 uur (Ned. 3).

'De Koude Oorlog' gaat vergezeld van een docentenhandleiding met bondige achtergrondinformatie en tips voor handzaam gebruik in de geschiedenislessen. Bovendien bevat de uitgave bij elk programma kopieerbare werkbladen voor de leerlingen. De prijs bedraagt € 12,75 (artikelnummer 1032). Bel: 0900-1344 (20 ct/min) of bestel via internet: www.schooltv.nl/bestellen

www.schooltv.nl

40 JAAR BOEIEND!

SCHOOLTV

Het Nationaal Bevrijdingsmuseum 1944-1945

KIND ONDER VUUR

Bedreiging en bescherming in oorlogstijd

tot en met 1 november a.s.

De expositie is gemaakt door het Bevrijdingsmuseum en het Nederlandse Rode Kruis. Zij willen hiermee aandacht vragen voor het **groeïend aantal oorlogsslachtoffers onder kinderen**. In de afgelopen tien jaar stierven zo'n 1,5 miljoen kinderen in een gewapend conflict. Naar schatting vechten 300.000 kinderen onder de 18 jaar mee in oorlogen. Veel van hen zijn jonger dan 15 jaar. Elke twintig minuten stapt er bovendien iemand op een landmijn. Vaak is dat een kind, dat aan het spelen is, schapen hoedt of water haalt. Zo'n 20 miljoen kinderen zijn, alleen of samen met hun ouders, op de vlucht voor oorlogsgeweld. Hulp en bescherming bieden aan deze kinderen is ontzettend belangrijk.

Inleving in de situatie van kinderen uit andere delen van de wereld is het uitgangspunt van de expositie. Kinderen uit vroegere en huidige brandhaarden vertellen in geluids- en filmfragmenten over hun ervaringen. Waarom werd Kabanda kindsoldaat? Wat neem jij mee als je opeens zou moeten vluchten? Waar heb je recht op als je gevangen zit? Welke gevolgen had het ongeluk met een landmijn voor het meisje Shima?

De tentoongestelde objecten komen uit binnen- en buitenland. Het Rode Kruis Museum in Genève stelde onder meer krukken van een Iraaks kind ter beschikking, een teddybeer van de Duitse anti-landmijn-campagne en 'tracing'-foto's van kinderen uit Rwanda.

De tentoonstelling is **zeer interactief**. Zo is in de expositieruimte een vluchtelingentent opgesteld. Op een loopbrug kunnen grote en kleine bezoekers een revalidatieoefening op één been doen. Ook heeft het Bevrijdingsmuseum objecten uit de Tweede Wereldoorlog toegevoegd, zoals het 'tracing'-verhaal van een joods meisje, dat haar ouders tijdens de oorlog kwijtraakte.

Ondanks het 'zware' onderwerp is de expositie toch overwegend **hoopvol**. De weerbaarheid van kinderen en hun vermogen te blijven lachen en spelen komen aan bod, alsmede de ontwikkeling en het belang van het humanitair oorlogsrecht en hulpverlening.

Het museum is goed bereikbaar, biedt ruime parkeergelegenheid en heeft een museumcafé met schitterend uitzicht (en terras).
Open: ma-zat: 10-17 uur; zon: 12-17 uur.
Gesloten: 25 dec. en 1 jan.
Reserveren is noodzakelijk voor scholen / groepen.

Combinatie met vaste presentatie

Naast de actualiteitstentoonstelling 'Kind onder vuur' is de vaste presentatie van het museum meer dan de moeite waard. De bezoeker maakt hier de opkomst van het fascisme mee, ervaart de bezettingstijd, viert de bevrijding, ziet de wederopbouw van Nederland en Europa en ondergaat de actuele betekenis van de bevrijdingsgeschiedenis. Het museum toont het belang van democratie, vrijheid en mensenrechten en wil een waarschuwing zijn tegen fascisme, discriminatie en intolerantie.

De combinatie van de bevrijdingsgeschiedenis van 1944-1945 met de expositie over kinderen in huidige gewapende conflicten maakt duidelijk **hoe een oorlog, toen en nu, slachtoffers maakt** en legt de nadruk op het belang van het humanitair oorlogsrecht en hulpverlening.

Educatief aanbod / tarieven 2003

- 'Kind onder vuur': kijkwijzer voor zowel basis- als voortgezet onderwijs. Introductievideo beschikbaar.
- Vaste presentatie: speurtochten voortgezet onderwijs (speciale route voor VMBO) en basisonderwijs (groep 6; groep 7/8).
- Programma's op maat mogelijk: (bijvoorbeeld introductiefilm, bezoek 'Kind onder vuur', korte rondleiding met gids of zelfstandig door vaste expositie, eventueel afsluitend bezoek aan Canadese Begraafplaats (enkele minuten per bus vanaf het museum).

Voor meer informatie: afdeling Educatie.

Rondleiding met gids: € 18,- per 1,5 uur.
Groepsbezoek scholen/groepen (min. 10 pers.):
€ 2,50 per leerling, eerste 2 begeleiders € 2,50, overige begeleiders gratis.
Het voortgezet onderwijs kan voor busvervoer gebruik maken van de subsidieregeling van de Stichting Februari 1941.

Nationaal Bevrijdingsmuseum 1944-1945
Wylerbaan 4, Postbus 144, 6560 AC Groesbeek
Internet: www.bevrijdingsmuseum.nl
E-mail: info@bevrijdingsmuseum.nl
Afdeling educatie: tel. 024-3974404.
fax. 024-3976694

Gouwe Ouwe

Er waren al weer enige tijd een nieuwe Duitse en Engelse druk verkrijgbaar van twee pockets met links kaarten en rechts tekst, waarin de wereldgeschiedenis in vogelvlucht uiteen wordt gezet, in Nederland verkocht als de *Sesamatlas bij de Wereld-geschiedenis*. Mijn boekjes werden zó vaak gebruikt om feitjes op te zoeken, dat ik ze van tijd tot tijd heb moeten vervangen door een – anti-quarisch – beter exemplaar. Maar onlangs verscheen de geheel herziene Nederlandse uitgave:

Sesam Atlas bij de Wereld-geschiedenis in twee delen: deel I Van prehistorie tot Franse Revolutie, deel II Van Franse Revolutie tot heden. De auteurs van deze oorspronkelijk Duitse pockets zijn Herman Kinder en Werner Hilgemann. Dit is de derde druk, prijs per deel € 22,-. Uitgegeven door HB Uitgevers in Baarn, ISBN 9055743992 (deel I), ISBN 905574400x (deel II).

Drents Fotoarchief op internet

Vanaf 20 september is op www.drentsfotoarchief.nl fotomateriaal beschikbaar uit/over Drenthe.

Drents Archief

Het gaat om duizenden foto's die door vrijwilligers van het Drents Archief en vele historische verenigingen en gemeenten zijn gescand en op de website gezet. In de komende tijd zal de beschikbare collectie verder uitgebreid worden.

Cultureel erfgoed is overal

en dat moet gebruikt worden ... dachten ze op het ministerie van OC&W al tijden geleden. Erfgoed Actueel werd opgericht, het bureau voor cultureel erfgoed en educatie, dat vanuit een pand aan de Herengracht in Amsterdam de taak kreeg te inventariseren wat er allemaal was en dat erfgoed te slijten aan het onderwijs.

Het blad *Oud Nieuws* van Erfgoed Actueel informeert de lezer over cultureel erfgoed en geschiedenis. Tot nu toe was het alleen bestemd voor instellingen, maar nu verscheen een folder met de mededeling dat individuele leraren uit primair en voortgezet onderwijs ook een gratis abonnement kunnen krijgen op dit kwartaalblad. Van harte aanbevelen! *Oud Nieuws* bevat best wel eens echt oud nieuws (bijvoorbeeld lessuggesties, die u al las in *Kleio*), maar de inhoud is meestal de moeite waard, de nieuwtjes zijn leuk om te weten, een rubriek internet informeert over nuttige websites.

Voor het aanvragen van een gratis abonnement: www.erfgoedactueel.nl

Lesbrief Het Romeinse schip in Leidsche Rijn

Al in 1997 werd op het bouwterrein van de toekomstige Utrechtse wijk Leidsche Rijn een Romeins schip gevonden, dat nog grotendeels intact bleek te zijn. Dat het terrein resten uit de Romeinse tijd zou bevatten was wel bekend. In De Meern was al een castellum gevonden, dat

aan de noordgrens – de Limes – van het Romeinse Rijk lag. Er moest ook een weg zijn naar de kust langs het water, want vroeger stroomde hier de hoofdtaak van de Rijn. In de jaren erna zijn dan ook sporen van de weg gevonden en recent nog twee schepen, groter dan het eerste en ook redelijk intact. In het voorjaar van 2003 is het eerste schip volledig uitgegraven en op transport gezet naar een dok om daar geconserveerd te worden. Voor alle belangstellenden en de schoolkinderen uit de buurt zijn open dagen gehouden om het schip te zien, andere opgegraven zaken en om een idee te krijgen van hoe het terrein er in de Romeinse tijd uitgezien moet hebben.

Voor leerlingen van de hoogste groepen van de basisschool en in de basisvorming heeft dit alles geresulteerd in een stripboek (wel komisch, niet erg historisch) en een lesbrief *Het Romeinse schip in Leidsche Rijn* over Romeinen en Bataven in Nederland, die aan alle kinderen zijn uitgedeeld door de gemeente. De leerlingen worden o.a. gevraagd zelf te beschrijven hoe het komt dat het schip is vergaan. U kunt de lesbrief en het stripboek bestellen bij Double Communicatie, Vondellaan 132, 3521 GH Utrecht. Kosten: 3 stripboeken en 1 exemplaar van de lesbrief om te kopiëren € 14,50; 1 lesbrief en 20 stripboeken €49,50 (in beide gevallen exclusief verzendkosten).

Museum het Rembrandthuis

Nieuwe bronnenboekjes

Voor leerlingen in de tweede fase die geschiedenis of CKV 2 in hun pakket hebben zijn er bronnenboekjes verschenen met materiaal voor een werkstuk. Ze kunnen ook goed gebruikt worden ter voorbereiding van een bezoek aan het Rembrandthuis of door de docent die op zoek is naar goede ideeën voor een les. De boekjes zijn fraai, in kleur, uitgegeven; schriftelijke bronnen met illustraties en een toelichtende tekst. Deel 1 bevat informatie en bronnen over het leven van de schilder, deel 2 over de opleiding tot schilder in zijn tijd.

Docenten en leerlingen kunnen de boekjes gratis aanvragen via een bestelformulier op de website

www.rembrandthuis.nl

In de museumwinkel zijn ze te koop voor € 3,95 per stuk.

De VGN-studiereis naar Barcelona 26 april - 4 mei 2003

Persoonlijke bevindingen en bouwkundige uitweidingen van Suze en Dolf van Rooden

Johan Raven heeft ons gevraagd een verslag van deze VGN-reis te verzorgen. Hij nam daar – ongeweten wellicht – een zeker risico mee. Immers de invalshoeken waarmee we aan deze reis deelgenomen hebben verschilden aanzienlijk. Voor de een lag het accent vooral op het recreatieve aspect ervan – even bijkomen van het hectische schoolgebeuren – en voor de ander was het de gelegenheid om het werk van de stedenbouwkundige Cerdà en van Gaudí en de Modernisten ter plaatse te gaan bekijken. De een was voorstander van een kort feitenverslag terwijl de ander verslag wilde doen van zijn persoonlijke ervaringen. We zijn er uitgekomen. Uiteindelijk is het grotendeels het verslag van de meereizende architect geworden.

Detail van een toren van de Sagrada Família.

Hier stond ooit de tempel van Augustus.

Het is goed om op voorhand te zeggen dat ik geen uitgesproken liefhebber van de architectuur van Gaudí ben. Het gaat volgens mij in de architectuur om de harmonische samensmelting van vorm, functie en constructie. Of, om met de termen van Vitruvius te spreken: *venustas, utilitas en firmitas*. En dan wat mij betreft zo eenvoudig en sober mogelijk. Ik houd van een architectuur die dienstbaar (functioneel) is aan de directe gebruiker en ook aan de gemeenschap.

De oude stad

Onze eerste hele dag in Barcelona begon met een vakkundige rondleiding door de oude stad.

De tweede zin van Eduardo Mendoza's *De stad der wonderen* luidt: *'Barcelona ligt in de vallei tussen Malgrat en Garraf, daar waar het kustgebergte enigszins naar het binnenland terugwijkt en zodoende een soort amfiteater vormt'*.

Het zijn de Romeinen geweest die Barcelona het karakter van een stad gaven. De rechthoekige vorm van de oude stad stamt uit de tijd van Keizer Augustus. En het is beslist geen toeval dat het huidige gemeentehuis zich bevindt op de plaats van het oude Romeinse forum. In de Middeleeuwen werd de stad in zuidelijke richting vergroot. De twee helften waren gescheiden door een zandige kreek, de huidige Ramblas. In de achttiende eeuw werden daar de citadel en het huidige Barceloneta aan toegevoegd.

Negentiende en twintigste eeuw

De volgende dag werd besteed aan het modernere bouwen. Het als restaurant bedoelde gebouw voor de wereldtentoonstelling van 1888 van de architect Lluís Domènech i Montaner bekeken we als eerste. De spierpijn die we daarna opliepen door het beklimmen van een van de torens van de Sagrada Família woog niet

op tegen de sensatie van het zicht op de andere torens, de bouwwerkzaamheden en het magnifieke uitzicht op de stad. In de schaduw van de kerk ligt een eenvoudig schooltje van Gaudí, speciaal ontworpen voor de kinderen van de arbeiders die aan de kerk werkten. Een soort noodgebouwtje dus, maar mooi door zijn eenvoud. Het prachtige Palau de la Música van Domènech stond eveneens op het programma. Evenals het beroemde Casa Milà en Casa Batlló van Gaudí. Naar een toeristentelefoon kun je beter maar niet luisteren. Loopt men hier vooruit op zijn heiligverklaring?

Domènech en Gaudí zijn typische tegenwoordigers van de twee stromingen binnen het Modernisme. Domènech streefde naar integratie, ordening en normalisatie. Zijn gebouwen blinken uit in een heldere ruimtewerking, strakke plattegronden en de uitdrukking van de nieuwe technologie. Als je de uit het vlak komende metselwerkdetails wegdenkt van het restaurant van Domènech houdt je prachtige heldere volumes over die Berlagiaans aandoen. Gaudí daarentegen streefde naar een versmelting van ornament en constructie. Misschien valt dat te verklaren door het feit dat zijn vader een koperslager was. Je zou Domènech een functionalist mogen noemen en Gaudí een expressionist.

Aan de Passeig de Gràcia met zijn sierlijke lantaarns, zijn kort na elkaar de meest bekende woongebouwen van Gaudí gebouwd. Het eerste wat er van het trottoir af gezien aan de gevel opvalt zijn de wel lustig gevormde erkers met de organisch gevormde raamopeningen op de *planta noble* en de maskerachtige balkonhekjes. Er schoot me een uitspraak van Gaudí te binnen: *'De rechte lijn is van de mens, de gebogen lijn van God'* en ik vroeg me af of achter die gebogen ramen soms God zou wonen.

Bij Casa Milà lijkt de gevel niet gebouwd maar gebeeldhouwd. Hier vervlocht bijna alles: binnen en buiten, hol en bol, geheel en detail. Dragende muren zijn er niet. De hoofdconstructie van het gebouw is van staal. Onzichtbaar weggewerkt. Versmelting van constructie en ornament? Voor de gevel gaat dit op, maar voor het wezenlijke van het gebouw, de draagconstructie, gaat dit bepaald niet op. Gelukkig was de kleurstelling van het interieur aanzienlijk rustiger. Het geheel ervaar ik toch als een soort 'schortjesarchitectuur'.

Dag 4.

Vanaf ons hotel was het met de bus ruim een uur landinwaarts rijden naar Poblet. Het ommuurde cisterciënzerklooster *Santa Maria de Poblet* dat we bezocht hebben, ligt in een geïsoleerd dal temidden van landbouwgronden. Het gehele complex is van een sobere zakelijkheid. Geen overbodige weelde.

Onder de ritmisch geplaatste sobere diafragmabogen van het dormitorium werd het Johan duidelijk dat het ook voor hem mogelijk is de zeven sacramenten te ontvangen.

In het door een middeleeuwse muur omgeven monumentale stadje Montblanc gebruikten we na een rondwandeling een voortreffelijke door onze reisleader Joen geregelde lunch. Bij de lunch probeerden enkelen de porró, een drinkkaraf, uiter-aard was die gevuld.

Met de bus bezochten we de Eixample, de uitbreiding van Barcelona van 1859 ontworpen door de stedenbouwkundige Ildefonso Cerdà. Het ontwerp is een strikt stelsel van orthogonale wegen evenwijdig aan de kust (vrijwel horizontaal) en dwars op de kust (bergop) en ontsluit bouwblokken van circa 100x100 meter. Het aanvankelijke grondgebruik binnen het bouwblok was gebaseerd op een verhouding van 36% bebouwd en 64% onbebouwd ten behoeve van groenvoorzieningen. Ook de hoogte van maximaal 16 meter was voorgeschreven. Sociale en culturele voorzieningen zouden over het gehele plan verspreid worden. Bij de uitvoering echter werden deze voorschriften met voeten getreden. Het bebouwingspercentage liep soms op tot wel 96%. De bouwondernemers (speculanten?) bouwden zelfs tot twaalf bouwlagen in plaats van de geplande vier. Van de geplande sociale voorzieningen kwam evenmin iets terecht.

Dag 5.

Vandaag naar Tarragona. Een haven- en industriestad hemelsbreed zo'n 80 km ten zuidwesten van Barcelona. Ooit onder de naam Tarraco een van de welvarendste steden van het Romeinse imperium. Vanuit de bus een glimp opvangen van Ricardo Bofill's idealistische woongebouw *Walden* uit de jaren 70 en

van de Bodegas Güel. Ere wie ere toe-komt: het ontwerp daarvan is van Francisc Berenguer en niet van Gaudí.

Onze reisleader Joen had voor later op de dag het bezoek aan een vroeg werk van Gaudí voor elkaar gekregen, namelijk het *Palau Güell*, gelegen op een steenworp afstand van ons hotel.

Het *Palau Güell* is in de grond een traditioneel gebouw. Het concept dat Gaudí hier hanteerde was in Barcelona gebruikelijk, namelijk een hoge centrale hal die de horizontale en verticale relaties tussen de vertrekken realiseert. De parabolische koepel die de hal afsluit, wordt gebruikt om het licht in de hal te kleuren en te temperen.

Op de *planta noble* (de eerste verdieping) introduceert Gaudí het principe van de dubbele gevel. Door deze opzet ontstaat er een ruimte tussen de salon op de eerste verdieping en de straat. Deze smalle ruimte, een niet erg praktische erker van ongeveer 70 centimeter diep, wordt in het eigenlijke gevelvlak van de binnenruimte afgescheiden door een aantal parabolische bogen. In de wat populairdere literatuur over Gaudí wordt gesuggereerd dat hij de uitvinder zou zijn van de toepassing van deze boog. Dit is beslist onjuist. Violet le Duc bijvoorbeeld, wiens werk Gaudí bestudeerde, heeft de paraboolboog al gebruikt in zijn ontwerp voor een kathedraal in zijn geschrift *L'Art Russe* uit 1870.

De erker aan de achtergevel is zonder meer virtuoos ontworpen en functioneel. *'Om iets goeds te maken moet men allereerst ervan houden, maar ook techniek bezitten'*, zei Gaudí. In onze ogen vergat hij er bij te zeggen dat een rijke en loyale opdrachtgever ook niet onbelangrijk is.

Dag 6, zondag 1 mei.

'Dit is de dag waarop de arbeid rust', is een regel uit een gedicht van Ida Gerhardt. Dat gold voor onze chauffeur, de reisleader en dus ook voor ons. Dat betekende dat velen van ons er op eigen houtje op uit getrokken zijn. *Parc Güell* bleek een trekpleister van de eerste orde.

Dag 7.

Op weg naar Pedralbes en Vic hebben we een bliksembezoek gebracht aan een ziekenhuis op de kop van de Avenida de Gaudí. Dit gebouwencomplex van Domènech i Montaner dateert van 1902-1910. De prachtige vrijstaande paviljoens, die ondergronds met een gangenstelsel verbonden zijn, vormen tezamen

Werken aan werk van Gaudí.

Boven: Beeld van Miró

Rechts: VGN-ers, de Sardana dansend

als het ware een soort tuinstad. Dit is rationele architectuur ten top. Op het niveau van het detail en materiaalgebruik richt het zich tot de gewone man door bekende materialen en technieken te gebruiken. Er is niets elitairs aan en het functioneert nu nog volop. Dit complex behoort terecht tot het werelderfgoed.

Dag 8.

Gelukkig heeft de Costa Brava nog heel wat achterland met stadjes als Girona en Figueres. Op weg naar Girona gaf onze reisleader Joen een uitstekende inleiding op het scheppingstapijt dat we vervolgens in het museum van de kathedraal van Girona konden 'lezen' en bewonderen. We wandelden over de gerestaureerde stadsmuur en waanden ons in een andere tijd.

Figueres is dankzij Dalí en zijn museum weer in de vaart der volkeren opgenomen. Met het werk van Dalí hebben we weinig affiniteit. Alles leek wel ijdelheid. Maar het moet gezegd: Dalí is een fantastisch tekenaar. En ook dat het lichte vermoeden bij ons bestaat dat het met de oplagecijfers van zijn grafiek niet helemaal lekker zit.

Dag 9.

De vrije morgen hebben we gebruikt om alsnog het Fondació Antoni Tàpies te bezoeken. Dit voormalige kantoorgebouw is ontworpen door Domènech. Het weerspiegelt de ideeën die hij in zijn artikel 'Op zoek naar een nationale architectuur' (1878) uiteenzette. Samen met het Casa Vicens van Gaudí is dit gebouw de eerste Modernistische poging om los te komen van traditionele stijlgevoonten. Hij introduceert een rationele aanpak door gebruik te maken van ijzer als constructief én architectonisch materiaal.

Daarna vlogen we terug.

Bevindingen

Het stedenbouwkundige plan van Cerdà heeft ondanks de enorme verdichting en andere afwijkingen van het oorspronkelijke plan een dynamisch en afwisselend stadsbeeld opgeleverd. Mede door de veelheid en de vrijheid van de architectonische invullingen. Wij zien dat als de grootste kwaliteit van Cerdà's ontwerp. Onder meer door de afschuiningen op de hoeken van de bouwblokken is er een veelheid aan stedelijke ruimten ontstaan. Het beste bewijs van de aantrekkelijkheid van deze plekken is misschien wel het feit dat er hier vaak een Once-stalletje, een bank, een kroeg en een apotheek te vinden zijn. Het was onze gids Joen die ons op dit verschijnsel wees. Met de volgende uitleg. *'Je koopt een lot, je wint een prijs, je trakteert in de kroeg en je eindigt bij de apotheek'.*

Het probleem met onze beleving en interpretatie van de architectuur van Gaudí is dat wij noorderlingen zijn. Een in zijn ogen, wat inferieur soort. Alleen zijn streekgenoten schijnt hij de kunst van het bouwen toe te vertrouwen. Hij schreef de 'nórdicos' wel enig zakelijk talent toe maar de kunst konden zij alleen maar kopen. Het zij zo.

Bij de woongebouwen van Gaudí zijn het vaak de gevel, het dak en de representatieve gedeelten waar veel ontwerp-aandacht op gericht is geweest. Het zijn

juist deze spectaculaire bouwdelen waar horden toeristen op af komen. Dat mag natuurlijk, maar wij waren ook benieuwd hoe de gewone (huur)appartementen in zijn woongebouwen vormgegeven zijn. Deze hebben wij echter niet kunnen bekijken.

De kennismaking met het werk van Gaudí ter plekke heeft mijn mening over zijn architectuur genuanceerd. Het is de sobere Gaudí die mij het meest aanspreekt. Zijn schoolje bij de Sagrada Família, de kelder van het Palau Güell en de zolderverdieping van Casa Milà zijn hier voorbeelden van. De constructie is volstrekt helder en het materiaalgebruik sober. Hier is minder méér geworden.

Woongebouwen van Domènech hebben we helaas niet kunnen bekijken. Maar op grond van de gebouwen van hem die we wel gezien hebben durven wij te veronderstellen dat die van een zakelijke aanpak blijk geven.

Hoe dan ook: Wij hebben genoten van deze reis. Zelfs van het verblijf in een toeristenhotel in Malgrat hebben wij het nodige opgestoken. Deze VGN-reis is wat ons betreft volledig geslaagd.

Voor een gedegen examenvoorbereiding!

Nu verkrijgbaar!

- compact, fullcolour examenkatern (geen apart invulwerkboek)
- nieuw: ieder hoofdstuk heeft aparte havo- en vwo-opdrachten
- oefen-cd-rom met diagnostische toetsen én proefexamens
- samenvattend hoofdstuk aan het eind van het katern

Meer weten?

Bel onze Docentenlijn:

(0575) 59 49 97

de Studiegids

Met de loep op Lancashire 1750-1850

thiememeulenhoff

1 www.thiemeulenhoff.nl E info.avo@thiemeulenhoff.nl

Stofomschrijving

'Met de loop op Lancashire'

Katoen en samenleving 1750 – 1850

Verantwoording

De commissie voor de stofomschrijving van het nieuwe examenonderwerp geschiedenis in 2004 kreeg de opdracht een thema/onderwerp te formuleren binnen het subdomein 'Levensonderhoud en sociale verhoudingen' (domein B) in de examenprogramma's voor havo en vwo. Het thema/onderwerp moest buiten Nederland en haar koloniën liggen. De Vereniging van docenten Geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (VGN) sprak een voorkeur uit voor een thema/onderwerp uit de periode vóór 1900.

Binnen deze grenzen heeft de commissie voor de stofomschrijving gekozen voor de katoennijverheid in Lancashire (Engeland) tussen 1750 en 1850. Dit thema biedt een goed voorbeeld van de overgang die binnen het subdomein centraal staat, namelijk die van 'agrarisch-stedelijke naar industriële samenleving'.

In Lancashire vond tussen 1750 en 1850 voor het eerst in Europa een proces van industrialisatie plaats met grote sociale, economische en landschappelijke gevolgen. Domineerde rond 1750 nog de landbouw, rond 1850 werd het dagelijks leven in de regio grotendeels bepaald door gemechaniseerde loonarbeid buitenshuis en de sociale en economische verhoudingen die bij een industriële samenleving horen. Het proces van industrialisatie in Lancashire heeft zich dan op meer dan één gebied voltrokken: in de steenkoolwinning, de metaalnijverheid, de chemie en 'last but not least', de katoennijverheid.

De titel 'Met de loop op Lancashire' brengt tot uitdrukking dat de commissie kiest voor een regionale aanpak. Het samenspel van kapitaal, arbeid, natuur en techniek (een specificatie van het subdomein) kan op dit niveau concreet en daardoor ook levendig worden gepresenteerd; aandacht voor mensen, het 'persoonlijke' in de geschiedenis is op deze wijze goed mogelijk. Deze regionale benadering sluit bovendien aan bij actuele inzichten in de historische wetenschap.

De commissie heeft gekozen voor de hoofdvraag: 'Welke invloed had de ontwikkeling van de katoennijverheid op landschap, economie en samenleving in Lancashire?'

De kandidaten worden uitgenodigd om te overwegen wat voor invloed er van de ontwikkelingen in de katoennijverheid uitging en hoe groot deze invloed was.

Bovendien dienen zij de geleerde stof te kunnen toepassen op andere, niet bestudeerde katoenregio's in Europa in een latere periode. In dat kader dienen kandidaten overeenkomsten en verschillen te kunnen benoemen tussen Lancashire en de vergelijkbare regio.

De deelvragen in de stofomschrijving concentreren zich op ontwikkelingen in de inrichting van het landschap, in de verbondenheid van Lancashire met de wereld, in arbeidsverhoudingen en bestaanszekerheid en in de reacties op veranderingen in de samenleving.

In de katoennijverheid werden alle beschikbare technieken en energiebronnen (hand-, paarden-, water-, en stoomkracht) naast elkaar en opeenvolgend ingezet. Er ontstonden in Lancashire fabrieken en 'moderne' transportmiddelen. De industrie ontwikkelde zich zowel in stedelijke als in plattelandgebieden. Verschuivingen in de productieprocessen hingen samen met veranderingen in distributie en consumptie.

Zoals gezegd, Lancashire biedt de mogelijkheid om ook het 'venster op de wereld' te openen. De regio was al vroeg verbonden met de wereldmarkt en het Britse koloniale rijk. Katoen kwam van overzee en katoenen producten werden op grote schaal geëxporteerd. De katoensector in Lancashire werd tussen 1750 en 1850 toonaangevend in de wereld. De kandidaten krijgen inzicht in de samenhang tussen industrialisatie en ontwikkelingen op de wereldmarkt.

Daarnaast leren zij een verband te leggen tussen afkomst, beroep, leeftijd en sekse enerzijds en sociaal-economische posities anderzijds. In de katoennijverheid werkten mannen, vrouwen en kinderen. Hun sociaal-economische posities en (onderlinge) arbeidsverhoudingen veranderden tussen 1750 en 1850.

Arbeidsverhoudingen waren nauw verweven met gezinsverhoudingen en bestaanszekerheid.

De ingrijpende veranderingen in werk- en leefomstandigheden riepen reacties op. De nieuwe samenleving bewoog werkgevers, loonarbeiders en kleine zelfstandigen en uiteindelijk de overheid tot maatschappelijke initiatieven.

Met de loop op Lancashire verduidelijkt en verdiept het fenomeen industrialisatie. Het standaardbeeld van de industriële revolutie als plotselinge overgang naar fabrieksmatige productie en een totale uitbuiting (zoals dat in de leerstof van de onderbouw vaak naar voren komt) kan met dit thema genuanceerd worden. Het productieproces werd niet overal gemechaniseerd, handmatige productie bleef lange tijd financieel en sociaal aantrekkelijk. Zelfs in Lancashire, waar de industrialisatie zich relatief snel voltrok, was er sprake van een geleidelijk proces. Door de uitzonderlijke snelle gang van zaken in Manchester te vergelijken met de wat gebruikelijker ontwikkeling in kleinere plaatsen op het platteland, worden stereotiepe voorstellingen van de wording van een industriële samenleving ter discussie gesteld. Aan de hand van Bolton worden in deze stofomschrijving de zich ontwikkelende industrie centra op het platteland gepresenteerd.

Het onderwerp nodigt leerlingen uit tot het denken over continuïteit en verandering en over de samenhang tussen economische, sociale en mentale processen. In dat kader kunnen docenten en leerlingen parallellen trekken met de huidige samenleving.

Over de industrialisatie in Engeland in het algemeen en over Lancashire in het bijzonder, is een overvloed aan wetenschappelijke en populaire literatuur aanwezig. Zowel overzichtswerken als case-studies zijn beschikbaar. Over de ontwikkeling van de industrialisatie in het algemeen bestaat in grote lijnen consensus. Toch worden er binnen dit onderwerp over vele thema's discussies gevoerd. Dit biedt ruimte voor de toepassingen van vaardigheden genoemd in subdomein A en voor de twee specificaties die alleen voor vwo-leerlingen gelden. In dat kader valt te denken aan het vergelijken van verschillende historische interpretaties omtrent het tempo van industrialisatie in de 18e en 19e eeuw en die omtrent de al dan niet gunstige invloed die industrialisatie had op de levensstandaard van arbeidersgezinnen.

Voorzover het verband tussen demografische en industriële ontwikkelingen in deze stofomschrijving aan de orde komt, dienen zowel havo- als vwo-leerlingen deze stof te beheersen.

Waar namen van uitvinders, belangrijke ondernemers, wetenschappers, schrijvers of politici worden genoemd moeten ze worden gezien als voorbeelden, andere namen zijn denkbaar.

De jaartallen die tussen haakjes staan, hebben slechts een oriënterende functie; deze jaartallen maken geen deel uit van het centraal examen.

Het historisch kader behoort tot de onderdelen die wel in het centraal examen getoetst kunnen worden.

Historisch kader

De komst van de industriële samenleving in Europa heeft een lange geschiedenis. Het proces van industrialisatie begon in de 16e eeuw en liep door tot ver in de 20e eeuw. Frankrijk was het laatst met industrialiseren; in Engeland vond de 'industriële revolutie' het eerst plaats. De term 'revolutie' is een beetje misleidend, omdat van

een plotselinge omslag geen sprake was. Het gaat om een geleidelijk proces, maar wel om een proces dat ingreep in alle aspecten van het maatschappelijk leven en in dat opzicht toch een revolutie genoemd kan worden.

Industrialisatie versnelde de overgang van een landbouw naar een markteconomie. In de landbouweconomie produceerde men vooral voor de lokale markt. In de markteconomie speelde de wereldhandel een veel grotere rol. Dat vergrootte de onderlinge afhankelijkheid van gebieden die ver van elkaar lagen. Elders in de wereld, onder andere in de koloniën, werden grondstoffen en luxe goederen goedkoop geproduceerd en werd veel geld verdiend dat vervolgens in Europa werd geïnvesteerd. Tot in de 20e eeuw bleven echter agrarische gebieden bestaan, waar boeren alleen voor eigen gebruik en de lokale markt produceerden.

Met de industrialisatie kreeg nijverheid een steeds grotere plaats in de economie. Door technologische ontwikkelingen kon mechanisering plaatsvinden en werd arbeid steeds meer gespecialiseerd. Arbeid werd loonarbeid en er ontstond een klassensamenleving met nieuwe sociale organisaties. Omdat de bevolking groeide, groeide ook de vraag naar kleding, woonruimte en voedsel. Vraag en aanbod joegen elkaar aan.

Dat juist Engeland het eerste industriële land werd, hangt samen met een aantal factoren. Engeland was rond 1800 de grootste koloniale macht, er was veel kapitaal en er was een gunstig klimaat voor vrij ondernemerschap. Ook belangrijk was dat de Engelsen vanaf de 16e eeuw te kampen hadden met een tekort aan hout. Ze raakten steeds meer aangewezen op het gebruik van steenkool als brandstof. In de 18e eeuw werden de mogelijkheden van steenkool voor de ijzerindustrie ontdekt, waarmee de basis werd gelegd voor de machinebouw.

Voor de winning van diep gelegen steenkoollagen werden o.a. pompen ontwikkeld, o.a. door John Newcomen. De pompen werden aangedreven met behulp van stoomkracht; een bekende uitvinder was James Watt. Beide innovaties zorgden voor een ongekennde productiviteitsstijging in andere sectoren. In de katoennijverheid was dit effect goed te zien.

Traditioneel vormden wol en vlas de belangrijkste grondstoffen voor textiel, maar in de 17e eeuw werd katoen op de Britse markt geïntroduceerd. Vooral in het zuidoosten van Lancashire ontwikkelde zich een welvarende katoenindustrie die aanzienlijk bijdroeg aan de economische macht van Engeland in het algemeen. Rond 1850 stond Engeland internationaal gezien aan de top van haar economische macht. In de vijftig jaar daarna werd het door de Verenigde Staten en Duitsland ingehaald. De meeste West-Europese landen industrialiseerden in de loop van de 19e eeuw. Ook daar ontstonden geïndustrialiseerde katoenregio's, die verbonden waren met afzetmarkten overzee.

Overal raakten maatschappelijke ontwikkelingen als gevolg van de industrialisatie in een stroomversnelling. Lancashire geldt als regio waar dit proces zich voor het eerst voordeed.

1 Wat waren de belangrijkste kenmerken van de samenleving in Lancashire rond 1750?

1.1 Agrarisch en stedelijk Lancashire

Lancashire was een overwegend agrarisch gebied met heuvels, rivieren, beken en moerassen. Vooral kleine boeren produceerden er op schrale grond landbouwgewassen voor de naburige markt en voor eigen gebruik. Veeteelt kwam op zeer bescheiden schaal voor. In het noorden en in het westen waren vanwege natuurlijke omstandigheden wat grotere landbouwbedrijven. De landbouwgrond werd bij vererving opgedeeld. Daardoor werden de bedrijven steeds kleiner. Door de enclosure-wetten waren de gemeenschappelijke gronden, waar kleine boeren hun bestaan aanvulden, grotendeels verdwenen. Waar de bodem steenkool of mineralen bevatte, waren kleine mijnen.

De natuurlijke gesteldheid bemoeilijkte de communicatie tussen de delen van Lancashire. Het vervoer ging via gekanaliseerde rivieren en verharde tolwegen.

Het grootste deel van de bevolking van Lancashire woonde in dorpen en gehuchten. De bevolking groeide in de eerste helft van de 18e eeuw gestaag. De steden, gericht op handel en nijverheid, waren klein, tussen de 2000 en 5000 inwoners. Uitzonderingen vormden: Manchester (ca 20.000 inwoners) en Liverpool (ca 26.000 inwoners). De nijverheidsstad Manchester kende een sterke textielhandel met Londen. De havenstad Liverpool was gericht op Ierland en Noord-Amerika. Verder hield Liverpool zich bezig met de handel in slaven en koloniale producten.

1.2 Textielnijverheid

Al in de 17e eeuw was men in Lancashire vertrouwd met de verwerking van katoen. In Lancashire werden rond 1750 wollen, linnen en bombazijnen stoffen geproduceerd. In bombazijn werden linnen en katoen gecombineerd. Voor de boeren was de handmatige productie van textiel een nevenactiviteit voor de winter. Binnen een werkdag konden agrarische activiteiten en textielproductie elkaar afwisselen.

In de boerenfamilie golden een vast hiërarchisch patroon en een strikte arbeidsverdeling. Mannen en oudere jongens weefden. Vrouwen, meisjes en jongere kinderen droegen zorg voor het schonen, kaarden en spinnen. Opvoeding en opleiding vielen samen. Het tempo en de omvang van de productie werden door de familie zelf bepaald. Voorop stond het collectief belang; het inkomen werd als een gezinsinkomen gezien. De hele familie werd bij deze *huisnijverheid* ingeschakeld; men werkte tegen stukloon.

Een groeiend aantal landlozen en boeren met te kleine bedrijven werkte het hele jaar in de textielproductie, in de eigen woning of in werkplaatsen. In de traditionele textielateliers lag de nadruk op het weven; ambachtslie-

den werden opgeleid in een meester-leerlingsysteem. Leerlingen werden in de familie van de meester opgenomen.

1.3 Textielhandel

De textiel werd van oudsher geproduceerd in het 'putting-out-system', een systeem dat kooplieden, tussenhandelaren, wevers en spinners verbond. Vaak hadden kooplieden en tussenhandelaren door familiebanden nauwe contacten met de producenten. Kooplieden leverden grondstoffen of halffabrikaten, die meestal via tussenhandelaren bij zelfstandige ambachtslui en boeren terechtkwamen. De producten volgden daarna de omgekeerde weg. Persoonlijke contacten, bijna uitsluitend tussen mannen, waren in dit systeem belangrijk. Bij afwezigheid van reguliere banken functioneerde het ook als informeel kredietsysteem.

Kooplieden en tussenhandelaren handelden vanuit verschillende steden in Lancashire, maar de meest invloedrijke woonden in Manchester. Deze maakten deel uit van een klein, maar internationaal handelsnetwerk en waren afhankelijk van de expertise en het geld van Londense partners.

1.4 Gunstige omstandigheden voor de ontwikkeling van de katoennijverheid

Binnen de rijke textieltraditie in Lancashire was er zoveel kennis en vaardigheid aanwezig, dat de katoenproductie makkelijk ingang vond. Daarnaast was het vochtige klimaat in Lancashire, zo belangrijk voor het weven, een bijkomende factor. Door de groei van de bevolking, met name door stijgende geboortecijfers, was rond 1750 de vraag naar halfkatoenen producten groot. Katoen was goedkoop, een goed substituuut voor wol of linnen, geschikt voor allerlei toepassingen, imitaties en dessins, en als product makkelijk te onderhouden. Door wijzigingen in de mode werden, ook in de betere kringen, bombazijn of volledig katoenen onder- en bovenkleding populair. De katoennijverheid bood werk aan een groeiend aantal jonge mensen. Er waren maar weinig investeringen nodig om de huisnijverheid uit te breiden. Geld werd gevonden binnen de eigen omgeving, bij familie, bij tussenhandelaren of bij grootgrondbezitters. Het 'putting-out-system' (zie 1.3) kon fluctuaties op de markt goed opvangen.

Het aanbod van ruwe katoen groeide en de inkoopprijs daalde. Veel werd aangevoerd uit West-Indië en de Levant. Naast de grote binnenlandse markt voor katoenen producten werd een buitenlandse markt opengelegd. De koloniale macht Engeland controleerde met haar grote vloot de handelsroutes.

Sommige eeuwenoude gildenregels of overheidsregels golden niet voor Lancashire, zoals bijvoorbeeld de Calico Act (1721).

De katoennijverheid profiteerde van het in Engeland gunstige klimaat voor uitvindingen. De nabijheid van steenkoolmijnen en ervaring met het gebruik van stoommachines in mijnen waren stimulerende factoren voor verdere mechanisering.

2 Hoe beïnvloedde de katoennijverheid het platteland van Lancashire?

2.1 De inrichting en het uiterlijk van de werkplaatsen

Na 1770 veranderde de werkomgeving in de katoennijverheid ingrijpend. Werkplaatsen in boerderijen en huizen maakten geleidelijk plaats voor fabrieken.

Onder druk van de toenemende vraag naar textielproducten kwamen allerlei mensen zoals John Kay, James Hargreaves, Richard Arkwright en Samuel Crompton tot belangrijke technische uitvindingen. Vanaf ca. 1730 zorgden met handkracht aangedreven machines in de huisnijverheid voor een geweldige productieverhoging. Deze machines vroegen weinig investeringskapitaal en ruimte en verspreidden zich snel. Na 1770 werden steeds grotere spinmachines uitgevonden die werkten op paarden-, water- of stoomkracht. Constructieproblemen, patentrecht en een tekort aan investeringsgeld stonden lange tijd een verspreiding op grote schaal in de weg.

De machines werden vaak geplaatst in watermolens. De watermolens vertoonden dezelfde bouwtechniek als boerderijen. De kracht van stromend water werd via houten hefbomen op de machines overgebracht. Deze 'mills' werden tot na 1840 in Lancashire gebouwd. Na 1800 vroegen grotere spinmachines steeds meer energie. Geleidelijk werden waterkrachtmachines gecombineerd met stoommachines. Na 1820 werden rond kleine plaatsen op het platteland steeds meer spinnerijen gebouwd die alleen op stoomkracht werkten. Uiterlijk en qua inrichting leken ze op stoomspinnerijen in Manchester (zie hoofdstuk 3).

Tot ca. 1840 vond handweven nog plaats in werkplaatsen in boerderijen en woningen, die op deze huisnijverheid werden ingericht. Er was een vochtige ruimte voor een beperkt aantal handweefgetouwen. Het aantal weefgetouwen per werkplaats nam toe. Na ca. 1800 werkte men hier het hele jaar aan.

De overschakeling van handweven naar machinaal weven verliep aanvankelijk langzaam omdat de weefmachines geen fijnere weefsels konden maken.

Tussen 1820 en 1850 werden op grote schaal stoomweverijen opgericht, grote hallen waarin rijen weefmachines waren geplaatst.

2.2 De groei van de kleine plaatsen op het platteland

Tussen 1770 en 1850 onderging het platteland een gedaanteverandering. De ontwikkelingen in de katoennijverheid stimuleerden de groei van stadjes. Plaatselijke ondernemers lieten bijvoorbeeld rondom Bolton spinfabriekjes en gemechaniseerde volmolens en blekerijen bouwen. Vlakbij werden woningen gebouwd.

In 1800 werd de eerste stoommachine in Bolton in gebruik genomen. Na 1820 groeide het aantal stoommachines snel. Er ontstond een op de katoennijverheid ge-

richte machinebouwindustrie. Net als andere katoenstadjes in Lancashire profiteerde Bolton van de nabijheid van kolenmijnen. Via een netwerk van kanalen werd per schip ruwe katoen, ijzer en steenkool aangevoerd.

In 1828 werd bij Bolton de eerste spoorlijn in Engeland geopend; twee jaar later werd deze lijn verbonden met de net aangelegde spoorlijn Manchester – Liverpool. De treinverbinding bevorderde de afzet van katoenen producten, de handelcontacten met Manchester en Londen, de aanvoer van levensbehoeften en de komst van nieuwkomers.

De ontwikkelingen in andere kleine katoensteden zoals Preston waren soortgelijk.

Tussen 1750 en 1850 verdrievoudigde de bevolking van Lancashire, terwijl in dezelfde tijd de bevolking van Engeland 'slechts' verdubbelde. De bevolking van Bolton groeide in de tweede helft van de 18e eeuw van 4600 naar 17.000 inwoners. De kleine katoensteden trokken veel migranten aan uit nabijgelegen agrarische gebieden. Door de spreiding van de katoennijverheid bleef groot-schalige verstedelijking aanvankelijk achterwege. Rond 1850 hadden de stadjes hoogstens 50.000 inwoners.

2.3 Woonwijken en publieke voorzieningen

Door de spreiding van economische activiteiten over stadjes en omliggend gebied lagen in stadjes als Bolton 'mills', pakhuizen, boerderijen, woonhuizen en akkers door elkaar.

De grote vraag naar wevers bevorderde de oprichting van weverskolonies, bestaande uit rijtjes huurhuizen met weinig of geen land. Het kapitaal werd verschaft door welgestelde ondernemers of kooplieden die een economisch belang hadden bij het werk van de wevers. De versnelde mechanisatie na 1820 bevorderde een concentratie van economische activiteit in de steden en een versnelde urbanisatie. Ook steden als Bolton kregen rond 1840 de sloppenwijken die Manchester al eerder landelijk berucht maakten (zie hoofdstuk 3).

Deels om deze ontwikkelingen het hoofd te bieden en deels uit idealisme stichtten Robert Gardner en Thomas Bazley nabij Bolton het fabrieksdorp Barrow Bridge. Lang stond daar de gedachte centraal dat arbeiders onder paternalistisch toezicht zich door educatie en coöperatie konden verheffen. Voor nationale politici werd Barrow Bridge een modeldorp. Het dorp kreeg wereldwijd maar op enkele plaatsen navolging (zie verder hoofdstuk 5). De urbanisatie confronteerde plattelandssteden als Bolton met een groeiend tekort aan publieke voorzieningen, als bestrating of riolering. De lokale overheid had op dit terrein weinig ervaring; de middelen om hierin te voorzien schoten tekort. Plaatselijke notabelen, mannen én vrouwen, zorgden uit filantropische overwegingen en uit eigenbelang voor publieke voorzieningen. In een deel van Bolton profiteerden inwoners al rond 1820 van straatverlichting door gaslantaarns. Na een uitbraak van cholera kwam er rond 1840 een waterleiding met publieke pompen. De plaatselijke kerk droeg zorg voor scholing van kinderen van zowel fabrikanten als arbeiders.

3 Hoe beïnvloedde de katoennijverheid de leefomgeving in Manchester?

3.1 Het uiterlijk en de inrichting van werkplaatsen

Ook Manchester kende huisnijverheid. Na 1770 lag de nadruk op het handmatig weven van katoenen producten. De huisnijverheid werd in de eerste helft van de 19e eeuw in Manchester een slecht betaalde branche. Mensen werkten er in kelders en krotten. Speciale weverswoningen zoals elders in Lancashire kwamen in Manchester nauwelijks voor.

Manchester werd de stad van de stoomspinnerijen. Slechts korte tijd werd er gebruik gemaakt van door waterkracht aangedreven 'mills'. Na 1780 waren er steeds meer problemen met de toevoer van water. Rond 1790 werd de eerste stoomspinnerij gebouwd; kort na 1800 kende Manchester er al meer dan honderd. Stoomspinnerijen vestigden zich bij voorkeur bij kanalen voor de aanvoer van grondstoffen, de afvoer van producten en voor het industriële waterverbruik.

Eerst waren de stoomspinnerijen langwerpige gebouwen van drie of vier verdiepingen met kleine ramen. Na de introductie van gietijzeren zuilen werden fabriekshallen breder en nam het aantal verdiepingen toe. Open hallen vergemakkelijkten het toezicht. Een ijzeren as bracht via een stelsel van pulleys en drijfriemen de spinmachines in beweging. Deze fabrieken in Manchester dienden als model voor stoomspinnerijen die in de loop van de 19e eeuw elders in Lancashire werden gebouwd.

Naast de katoenspinnerijen kende Manchester vele gemechaniseerde veredelingsbedrijven voor vollen, bleken, verven en bedrukken. Ze stonden in gebieden met veel ruimte en voldoende schoon water. Met deze bedrijven versterkten ondernemers en kooplui in Manchester hun greep op de katoenhandel in Lancashire. De grootschalige invoering van het stoomweefgetouw (na 1820) vond echter vooral op het platteland plaats in de andere katoensteden.

3.2 De groei van de stad

Uit stadsuitbreidingkaarten blijkt, dat de groei van Manchester na 1770 onregelmatig en zonder planning verliep. Vergeleken met de plattelandssteden voltrok de urbanisatie in Manchester zich snel en hevig. Een groot aantal pakhuizen voor katoenen producten werd gebouwd. In 1815 was in pakhuizen meer geld geïnvesteerd dan in fabrieken. Tussen de fabrieken of clusters van pakhuizen ontstonden **sloppenwijken** (zie 3.3).

Rond 1830 begon de aanleg van spoorwegen. De invloed die de spoorwegen hadden op de industriële expansie van Manchester is, vergeleken met die invloed op het platteland, opvallend klein. Door lagere tarieven bleven de kanalen een grote concurrent.

Manchester groeide van 22.000 inwoners (rond 1773) tot ruim 300.000 inwoners (in 1850). Manchester kende door een hoog sterftecijfer en een lage levensverwachting geen natuurlijke aanwas, maar er was een sterke migratie naar de stad, uit de nabije omgeving en van verder weg. De grote bedrijvigheid in Manchester trok onder andere een groep rijke buitenlandse handelaren aan. Bovendien leefden er (rond 1850) circa 50.000 Ieren, die in decennia daarvoor vanwege de werkloosheid of (in de jaren veertig) vanwege honger uit Ierland waren gevlucht.

3.3 Woonwijken en publieke voorzieningen

De snelle expansie van Manchester bracht grote woningnood en verpaupering met zich mee. Lange tijd werd er weinig geïnvesteerd in goede woningbouw.

Arbeidersgezinnen vonden onderdak in oude woonwijken als Ancoats, waar huizen tot in de kelders toe werden opgedeeld. Open ruimtes tussen de nieuw opgerichte fabrieken werden door speculanten opgevuld met rug-tegen-rug goedkoop gebouwde arbeiderswoningen. De ramen waren klein en konden niet open. Een huizenblok had meestal één pomp of kraan en één buitentoilet. Onderhoud vond slechts provisorisch plaats. Door het massale gebruik van steenkool voor stoommachines en verwarming van huizen waren volkswijken in een zwarte roetsluis gehuld. Er waren nauwelijks winkels, ook niet voor de eerste levensbehoeften.

Anders dan de kleinere plattelandssteden kende Manchester al heel vroeg een sociale scheiding in woonwijken. De rijken, handelaren en fabrikanten, trokken zich bij voorkeur terug in half landelijke gebieden ten zuiden van de stad, in luxe buitenhuizen met veel land ingericht op recreatie. Ze reisden dagelijks naar hun werk in de stad. De snel groeiende **middenklasse**, bestaande uit geschoolde ambachtslieden, winkeliers, onderwijzers, kantoorpersoneel e.d., bevolkte nieuw gebouwde woningen in de betere woonwijken in het centrum van de stad, op korte afstand van katoenbeurs, banken en stadhuis. Daar probeerden zij een **burgerlijk ideaal** vorm te geven. De scheiding in wijken voedde een nieuw onderscheid, het denken in sociale klassen.

Buiten Manchester bleven standsbewustzijn en paternalisme veel langer bestaan.

De lokale overheid richtte zich, deels uit onmacht en deels uit overtuiging, aanvankelijk alleen op het voorkomen van de ergste misdaden en van ernstige verstoringen van de openbare orde. De landelijke politiewet (1835) verruimde haar mogelijkheden. Onder druk van de Public Health Act (1835) werd op bescheiden schaal gezorgd voor waterleiding, riolering of bestrating. Voor andere voorzieningen was de stad aangewezen op de steun van rijke ondernemers.

4 Hoe beïnvloedde de katoensector de verbondenheid van Lancashire met de rest van de wereld?

4.1 Verbondenheid met Engeland

Rond 1790 was katoen de belangrijkste grondstof voor kleding geworden. Dat is te zien aan de invoer van ruwe katoen. De groei van de katoennijverheid was tot 1790 vrijwel alleen te danken aan de groei van de binnenlandse vraag. De Engelse markt groeide zeer snel door bevolkingstoename en de gunstige prijs-kwaliteitverhouding van katoenen stoffen. Vooral de lagere- en middenklassen kochten katoenproducten.

De prijs van katoen ging in drie stappen omlaag. Rond 1800 werd de 'cotton-gin' uitgevonden en werden de VS de voornaamste katoenleverancier; plantages, meestal bewerkt door slaven, breidden hun productie fors uit. Het stoomweefgetouw was rond 1830 de kinderziekte te boven; de productie van volledig machinaal geweven stoffen groeide aanzienlijk. De uitvinding van de naaimachine ca 10 jaar later maakte de opkomst van grootschalige confectionijverheid mogelijk.

Omdat het zuiden van Lancashire steeds meer gedomineerd werd door industrie, raakte de groeiende bevolking voor landbouwproducten steeds meer aangewezen op andere regio's.

4.2 Verbondenheid met overzeese gebieden

Lancashire was afhankelijk van overzeese gebieden voor de import van ruwe katoen. Tot 1800 kwam het meeste uit West-Indië, daarna uit de VS. Bovendien was na 1790 export overzee onmisbaar voor de verdere groei van de katoennijverheid in Lancashire.

De buitenlandse markt was minder evenwichtig dan de Engelse markt. Diverse zakenlieden, zoals Robert Gardner, de ondernemer van Barrow Bridge, verloren er kapitaal mee. Desondanks exporteerde Lancashire rond 1850 zo'n 50% van de productie. Opkomende concurrentie dwong steeds tot het zoeken van nieuwe afzetmarkten en aanpassing van de productie.

Van de export ging rond 1800 het meeste naar de VS, maar rond 1810 was Europa de grootste afnemer geworden. Een stabiel marktaandeel in het dichtbevolkte Europa was van levensbelang voor verdere groei van de katoennijverheid in Lancashire. Zowel de VS als Europa ontwikkelde echter een eigen katoennijverheid. Tussen 1800 en 1850 verloor Lancashire steeds meer terrein aan de buitenlandse nijverheid. De Engelse regering maakte tevergeefs wetten om het verspreiden van productietechnologie naar andere landen te voorkomen. Anderzijds werden vanuit een zekere zelfgenoegzaamheid buitenlandse uitvindingen in Engeland weinig toegepast. In de eerste helft van de negentiende eeuw verschoof het zwaartepunt van de katoenexport naar India, China en Zuid-Amerika. De export naar deze werelddelen was onregelmatig en riskant. Engelse katoenfabrikanten, hun ar-

beiders en de rest van de bevolking werden door de groei van de export steeds afhankelijker van gebeurtenissen op mondiaal niveau, zoals prijschommelingen op de wereldmarkt, maar ook politieke conflicten overzee. Een aantal grote crises met scherp dalende winsten en lonen was het gevolg, met alle sociale ellende van dien.

4.3 De organisatie van de handel

Om hun afhankelijkheid van verre leveranciers en afnemers te verkleinen, zetten fabrikanten vanaf 1790 bedrijven op die alle fasen van de handel moesten controleren, van aanvoer van ruwe katoen, via fabricage tot verkoop in binnen- en buitenland. Steeds vaker werd nu de haven van Liverpool gebruikt in plaats van te exporteren via Londen. De koopman-fabrikanten probeerden door voorraadvorming de prijs van katoenproducten te beïnvloeden. Ze staken veel geld in pakhuizen (zie hoofdstuk 3). Hiervoor leenden ze bij banken in Manchester. Deze regionale ondernemers en bankiers hadden te weinig kapitaal om de risico's van hun investeringen te kunnen afdekken, zoals bleek tijdens de oorlogen met Napoleon rond 1800. De export naar Europa stagneerde en een aantal van deze bedrijven ging over de kop.

In die periode vestigden steeds meer buitenlandse kooplieden, zoals de Rothschilds, met veel kapitaal en kennis van delen van de wereldmarkt zich in Manchester, waar een katoenbeurs was opgericht. De financiering van de export en het afdekken van de financiële risico's werd steeds meer door buitenlandse zakenlieden en door banken in de Londense City gedaan. Grote faillissementen kwamen daardoor minder vaak voor.

5 Hoe beïnvloedde de katoennijverheid arbeidsverhoudingen en bestaanszekerheid?

5.1 Veranderingen in arbeidsmarkt en arbeidsomstandigheden

Tussen 1750 en 1850 werd de katoensector – en niet meer de landbouw – dominant. De katoensector ging het tempo en ritme van het dagelijkse leven in Lancashire, op het platteland en in Manchester bepalen. Steeds meer boerenfamilies gaven hun agrarische zelfstandigheid op in de hoop op betere inkomsten in de katoenproductie. Het traditionele 'putting-out-system' kon niet meer aan de vraag naar textielproducten voldoen. Daarom werd eerst het spinnen – oorspronkelijk vrouwenwerk – gemechaniseerd. In de nieuwe spinfabrieken gingen de vrouwen kaarden en de mannen spinnen. De enorme hoeveelheid garen werd ondergebracht bij een groeiend aantal families dat zich in hun eigen huis ging toeleggen op handweven. In huis was het dus stoffig. De hele familie werkte samen om een gezinsinkomen te verwerven.

Toen ook het weven gemechaniseerd werd, tussen 1810 en 1840, raakte het familieverband op het werk steeds meer op de achtergrond. De vrouwen en kinderen bleven werkzaam in de textiel, maar waar mijnbouw of machinebouw ontstond, zochten de mannen daar hun verdiensten. In Manchester vonden velen werk in de textielpakhuizen en in de handel in katoenproducten.

Het werk in de textielnijverheid vond steeds meer in fabrieken plaats. Daar werd op veel grotere schaal en sneller geproduceerd dan aan huis. De arbeiders kregen te maken met vaste werktijden, controle en **arbeidsdeling**. Vrouwen en kinderen kregen een lager loon dan mannen. Er ontstond een hiërarchie tussen arbeiders naar taak en loon. Door de mechanisatie werd het werk fysiek minder zwaar, maar wel gevaarlijker. De machines waren nauwelijks beveiligd. Stof en lawaai zorgden voor longaandoeningen en doofheid.

5.2 Veranderingen in arbeidsverhoudingen

Door de schaalvergroting groeide de afstand tussen werkgevers en werknemers, het sterkst in de grootste fabrieken. Er waren er met meer dan 500 werknemers, bijvoorbeeld Murray Bros in Manchester. Gemiddeld lag het aantal arbeiders per fabriek in Manchester tegen 1850 rond de 220. Op het platteland (Bolton) bedroeg dat gemiddelde 140. Ondernemers en arbeiders maakten per bedrijf gezamenlijk mondelinge afspraken over loon, werktijden en organisatie van het werk. De macht van de ondernemers was groot: zij bezaten niet alleen het kapitaal en de productiemiddelen, maar beschikten ook over een sterke politieke lobby, zowel lokaal als nationaal (zie 6.2).

Arbeiders – zowel handwevers als fabrieksarbeiders – hadden weinig meer dan hun arbeidskracht om hier tegenover te stellen; hun ambachtelijke vaardigheden werden steeds minder belangrijk. Vakkennis werd niet meer verkregen via het meester-leerlingsysteem. De arbeiders leerden het werk van elkaar in enkele weken. Zij werden uitbetaald in stukloon. Ondanks een verbod op vakbondsorganisatie (tot 1824) protesteerden textielarbeiders soms tegen slechte arbeidsverhoudingen via lokale vakbonden. Bij staking was er het risico van **uitsluiting**. Op het platteland (Bolton), waren ondernemers meer bereid om aan de eisen van het personeel tegemoet te te komen. Daar waren ze afhankelijker van de arbeidskracht uit de plaatselijke bevolking, dan in Manchester, waar de ruimere arbeidsmarkt door immigratie op peil gehouden werd.

Tot 1830 speelde de overheid geen rol in de arbeidsverhoudingen. Pas met de Factory Acts (1833) trachtte de overheid excessen te voorkomen en tegelijkertijd de werkgelegenheid van volwassen mannen te beschermen. De wetten betroffen veiligheid in fabrieken en werktijden van vrouwen en kinderen tot twaalf jaar. Er ging enig effect van de wetten uit omdat de arbeidsinspectie de naleving controleerde.

5.3 Gevolgen voor bestaanszekerheid

Met de industrialisatie werd een **middenklasse** zichtbaar bestaande uit zelfstandigen en kleine ondernemers. Zij zetten innoverende bedrijfjes op die vaak een succes, maar ook vaak een mislukking werden, met alle onzekerheid vandien. Over de ontwikkelingen in de levensstandaard van arbeidersgezinnen tijdens de industrialisatie in Lancashire hebben wetenschappers verwoed gedebatteerd. Gingen de gezinnen er op voor- of achteruit met de veranderingen in de katoennijverheid? Was hun bestaanszekerheid nu wel of niet in gevaar? Het antwoord is nog steeds niet definitief gegeven, maar een aantal dingen is wel duidelijk geworden.

Al vanaf 1700 groeide de bevolking van Lancashire: de sterftecijfers daalden, de huwelijksleeftijd daalde en de geboortecijfers stegen. De gezinnen werden groter, er waren meer monden te voeden. In de meeste steden ontstond in de loop van de 19e eeuw een omvangrijke **arbeidersklasse**.

In kleine plaatsen op het platteland hadden arbeiders vaak nog wel een akkertje om groente op te verbouwen; in de grote stad Manchester was dit niet mogelijk en lagen de kosten van het levensonderhoud veel hoger. De voedselprijzen schommelden sterk.

In de beginfase van de industrialisatie steeg de vraag naar arbeidskrachten vrij constant. Dat was gunstig voor het gezinsinkomen. Arbeidersgezinnen in de textiel hadden zowel te maken met perioden van veel werk als van werkloosheid. Tijdens crises gingen de inkomens vaak omlaag. Handwevers werden in de loop van de industrialisatie steeds meer als arbeidsreserve ingezet. Tot 1820 kenden zij periodes van relatieve voorspoed, maar daarna kwamen hun gezinnen door toenemende concurrentie van andere huiswevers en het stoomweefgetouw onder druk te staan. Na 1840 was er alleen nog werk voor handwevers die gespecialiseerd waren in fijne weefsels.

Voor gezinnen die hun inkomen in katoenfabrieken verdienden, werden de verdiensten van vrouwen en kinderen steeds belangrijker. Werkgevers namen hen graag in dienst vanwege de lage loonkosten. De levensfase bepaalde de economische kwetsbaarheid van arbeidersgezinnen. In de moeilijke beginperiode, als de kinderen klein waren, moesten man en vrouw samen een gezinsinkomen verdienen. Zodra de kinderen groter waren, konden zij bijdragen aan het gezamenlijke inkomen en stopten hun moeders met het fabriekswerk. Pas eind 19e eeuw gingen sommige mannen een loon verdienen dat voldoende was om een heel gezin te onderhouden.

Familie- en buurtnetwerken waren en bleven tijdens de industrialisatie belangrijk voor het verkrijgen van werk en in tijden van ziekte en nood. Om de bestaansonzekerheid beter op te kunnen vangen verenigden textielarbeiders zich in zelfhulporganisaties (verbruiksoöperaties en 'friendly societies') waar een sterk gemeenschapsgevoel heerste. Armenwetten boden soms bijstand, in de vorm van werk of in natura.

Ook werkgevers trachtten soms de bestaanszekerheid en conditie van hun werknemers te verbeteren. In Bolton

gaven Bazley en Gardner (vanaf 1820) een goed voorbeeld. Deze werkgevers hadden zowel sociale als economische motieven: het ging hen ook om loyaliteit, disciplineren en controle van de lokale arbeidsmarkt met als doel verhoging van de arbeidsproductiviteit.

In Lancashire bleven zulke werkgevers een uitzondering.

6 Welke reacties riepen de veranderingen op in de samenleving?

6.1 Visies op de nieuwe samenleving

De industrialisatie in Lancashire riep uiteenlopende reacties op. Voorstanders benadrukten dat de arbeid in fabrieken eenvoudiger, minder inspannend, hygiënischer en goedkoper was. Wetenschappers, zoals bijvoorbeeld David Ricardo, Andrew Ure en Charles Babbage, wezen op de lage productiekosten, de enorme productiestijging en de groeiende winst. Volgens economen en ondernemers zou de snel groeiende katoennijverheid, gestimuleerd door internationale vrijhandel, uiteindelijk welvaart voor iedereen bereikbaar maken. Niet langer hing welvaart uitsluitend af van de oogst, zoals de **theorie van Malthus** beweerde.

Anderen belichtten vooral de schaduwzijden van de industrialisatie. Romans zoals de 'social novels' van Mrs. Gaskell en de boeken van Charles Dickens, brachten de anonimiteit en de onmenselijke ellende van het leven in de industriesteden onder de aandacht van een breder publiek. Politici, zoals bijvoorbeeld Benjamin Disraeli, maakten zich zorgen om de groeiende kloof tussen de goedge- en de werkende klasse. Friedrich Engels, door de activiteiten van zijn vader betrokken bij de situatie in Manchester, benadrukte de onontkoombaarheid van uitbuiting van het industrieproletariaat.

Een industriestad als Manchester was niet alleen een bron van economische vitaliteit, maar had ook snel groeiende sloppenwijken, waar armoede, ziekte, misdaad en vervuiling heerste.

Wantoestanden werden nu zichtbaar voor buitenstaanders. In brede lagen van de samenleving ontstond bezorgdheid over traditionele (gezins-)verbanden die door de industrialisatie uit elkaar zouden zijn gerukt. Omdat kinderen door het fabriekswerk meer tijd zonder hun ouders doorbrachten, vreesde men afkalving van het ouderlijk gezag. Onder de midden- en hogere klassen ontstond naast de angst voor sociale onrust nu ook oprechte bezorgdheid en morele verontwaardiging over wantoestanden.

6.2 Sociaal en politiek protest

De industrialisatie leidde tot soms grote sociale en politieke onrust. Het aantal protesten van textielarbeiders tegen (stuk)loonverlagingen en stijgende voedselprijzen groeide (zie ook 5.2). Het optreden van de Luddieten,

die kortstondige, gewelddadige acties ondernamen, deed de vrees voor een volksopstand bij de gevestigde orde toenemen.

Plaatselijke autoriteiten verweten de grote ondernemers medeverantwoordelijkheid voor de onrust en reageerden soms afwachtend en soms repressief zoals bij het 'Peterloo Massacre' (1819). Toen de sociaal-economische situatie niet verbeterde, gingen meer geschoolde arbeiders rond 1820 ook politieke eisen stellen. Petities aan het parlement bleven echter zonder resultaat.

Hieruit ontwikkelde zich na 1830 de **Chartistenbeweging**, waarin vooral textielwerkers en leden van de lagere middenklasse waren vertegenwoordigd. De steun voor de Chartisten was in Lancashire massaler dan in de rest van het land. De beweging bereikte rond 1840 haar hoogtepunt, maar verloor na de eerste algemene 'landelijke' staking (1842) snel aan betekenis. Deze staking van voornamelijk mijnwerkers en textielarbeiders ging om zowel looneisen als om de politieke eisen van het Charter en weerspiegelden de opgehoopte frustraties van arbeiders in een nieuwe, hun vijandige samenleving. De overheid onderdrukte de staking onmiddellijk.

Politieke grieven leefden ook bij de industriële ondernemers. Hun eis tot hervakeling van de kiesdistricten ten gunste van de sterk gegroeide noordelijke industriesteden, werd pas met de Reform Bill (1832) ingewilligd. In het Lagerhuis deelden zij de macht met de landbezittende adel, met wie zij een langdurig conflict hadden over de hoogte van de graanprijzen. De grootgrondbezitters wilden de invoerbeperkingen op graan ('corn laws') handhaven. Ondernemers, maar ook arbeiders streefden naar een vrije graanhandel, die een daling van de broodprijs tot gevolg zou hebben. Zij vormden de **Anti-Corn Law League** (1838) met als hoofdkwartier Manchester. Tijdens de regering van Robert Peel, van huis uit katoenfabrikant in Manchester, werden de graanwetten uiteindelijk ingetrokken (1846); de 'lords of the loom' hadden het van de 'lords of the soil' gewonnen.

Zowel de Reform Bill als de intrekking van de graanwetten gaven aan dat de industriële sector in Engeland ook een politiek doorslaggevende factor was geworden.

De literatuurlijst bij dit onderwerp staat op bladzijde 56 van dit nummer.

Het centraal schriftelijk examen vmbo 2004

KERNDLEN

Basisberoepsgerichte leerweg

Kerdeel 3

Leervaardigheden in het vak geschiedenis en staatsinrichting

De kandidaat beheerst een aantal strategische vaardigheden die bijdragen tot de ontwikkeling van het eigen leer-
vermogen.

De kandidaat kan:

1. verschillende typen historische vragen herkennen.

In dat verband kan hij/zij:

- onderscheid maken in beschrijvende, verklarende en waarderende vragen.

2. bij gegeven historische vragen informatie verwerven;

- bronnen en bronfragmenten selecteren, lettend op bruikbaarheid,
- gebruik maken van verschillende typen historisch bronnenmateriaal, mondeling, schriftelijk, audiovisueel.

3. verworven of aangereikte informatie verwerken;

- gegevens ordenen en zo nodig bewerken,
- gegevens beoordelen op bruikbaarheid,
- gegevens analyseren en een eigen standpunt weer-
geven en toelichten.

4. principes en procedures die kenmerkend zijn voor de benaderingswijzen van het vak geschiedenis en staats-
inrichting toepassen;

- ordening aanbrengen in historische gebeurtenis-
sen, verschijnselen, ontwikkelingen en personen,
 - historische gebeurtenissen, verschijnselen, ontwikkelingen en personen plaatsen in histo-
rische perioden en in maatschappijtypen
 - verschijnselen uit verschillende perioden en
samenlevingen vergelijken
 - in historische processen aspecten van continuï-
teit en verandering herkennen
- op basis van gegeven werkmateriaal verklaringen
geven voor historische gebeurtenissen, verschijnse-
len en ontwikkelingen,
 - de aanleiding herkennen als de meest directe
oorzaak
 - herkennen hoe oorzaken van verschillende
aard historische processen beïnvloeden

- zich op basis van historische gegevens een beeld
vormen van historische gebeurtenissen, verschijn-
selen, ontwikkelingen en personen,
 - rekening houden met de standplaatsgebonden-
heid van de bronnen

- een eigen standpunt over historische gebeurtenis-
sen, verschijnselen en ontwikkelingen weergeven
en toelichten,

- zich verplaatsen in opvattingen, waarden en
motieven van mensen in het verleden, er reke-
ning mee houdend dat zij niet over dezelfde
kennis konden beschikken als wij nu
- opvattingen, waarden en motieven, waardoor
mensen in het verleden werden geleid, vergelij-
ken met die van zichzelf en tijdgenoten

5. resultaten van een leeractiviteit overdragen aan
anderen;

- een verslag van beperkte omvang schrijven als
basis voor een schriftelijke, mondelinge of audio-
visuele presentatie,
- een geëigend medium kiezen en gebruiken, reke-
ning houdend met randvoorwaarden als beschik-
bare tijd en middelen.

6. gebruikmaken van informatie- en communicatietechnologie bij de bestudering van historische gebeurte-
nissen, verschijnselen, ontwikkelingen en personen;

- geautomatiseerde zoeksystemen in bibliotheken,
mediatheken en telecommunicatieprogramma's
gebruiken,
- eenvoudige geautomatiseerde gegevensbestanden
raadplegen,
- gegevens bewerken met behulp van eenvoudige
tekstverwerkings- en rekenprogramma's,
- eenvoudige simulatieprogramma's gebruiken.

7. zo zelfstandig mogelijk enkele eenvoudige onderzoe-
ken van beperkte omvang uitvoeren over thematieken
die aansluiten bij de inhoud van de exameneenheden K4 t/m K9.

In dat verband kan hij/zij in K3 geformuleerde vaar-
digheden en benaderingswijzen in samenhang
hanteren.

Kerndeel 7

Sociale zekerheid en verzorgingsstaat in Nederland

De kandidaat kan:

1. enkele groepen noemen die in de laatste decennia van de negentiende eeuw in Nederland niet zelfstandig in hun primaire levensbehoeften konden voorzien en herkennen op welke wijzen particuliere en kerkelijke organisaties en de overheid aan leniging van armoede bijdroegen;
 - werklozen/ ouderen /weduwen en wezen/ arbeidsongeschikten,
 - Armenwet 1854: overheid (burgerlijk armbestuur) springt alleen bij als particuliere en/of kerkelijke liefdadigheid te kort schiet om absolute minimum te handhaven.
2. herkennen hoe industrialisatie en verstedelijking in de laatste decennia van de negentiende en in het begin van de twintigste eeuw bijdroegen aan nieuwe opvattingen over armoede en aan veranderingen in de aanpak van de armenzorg;
 - ontwikkeling 'sociale kwestie',
 - concentratie van probleem in steden; burgerlijke en kerkelijke armenzorg schiet tekort.
3. herkennen op welke regelingen van sociale zekerheid en vormen van armenzorg groepen die niet zelfstandig in hun primaire levensbehoeften konden voorzien, begin jaren dertig konden terugvallen;
 - armenzorg is voor grootste deel openbare armenzorg,
 - werkloosheidsverzekering / steunregeling / gemeentelijke steunregelingen,
 - werkverschaffing,
 - ouderdoms-, ongevallen en de ziekteverzekering.
4. herkennen dat de economische crisis van de jaren dertig leidde tot een massaal beroep op armen- en werklozenzorg en tot een aanpassingspolitiek met verlaging van uitkeringen en strenge individuele controle;
 - werkverschaffing tegen lager loon,
 - korting op steunuitkeringen,
 - stempelen / inspecteurs.
5. herkennen hoe herinneringen aan en opvattingen over de gevolgen van de economische crisis alsmede de politiek van wederopbouw en de economische ontwikkeling na 1945 bijdroegen aan de opbouw van de verzorgingsstaat;
 - crisis en vernedering / crisis en opkomst radikale - anti-democratische stromingen,
 - industrialisatie / economische ontwikkeling / harmoniemodel.
6. oorzaken van de herziening van de verzorgingsstaat vanaf de jaren tachtig herkennen en over veranderingen in recht op en omvang van uitkeringen als gevolg hiervan een eigen standpunt weergeven en toelichten;

- groeiend beroep op werkloosheids- en arbeidsongeschiktheidsverzekeringen / legitimiteit van verzorgingsstaat ter discussie / oneigenlijk gebruik / misbruik van sociale voorzieningen.

Kerndeel 9

De Koude Oorlog

De kandidaat kan:

1. de internationale verhoudingen voor en aan het eind van de Tweede Wereldoorlog herkennen en daarbij ingaan op de positie van Duitsland, de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten;
 - VS - SU tegenstelling sinds 1917: kapitalistisch/ democratisch - communisme/dictatuur,
 - VS en SU als overgebleven wereldmachten na de Tweede Wereldoorlog,
 - Nazi-Duitsland / nederlaag en bezetting.
2. het ontstaan van de Koude Oorlog beschrijven en daarbij ingaan op de ideologische tegenstellingen en het streven naar invloedssferen in Europa;
 - Jalta,
 - Oost-Europa/SU tegenover West-Europa/VS.
3. het verloop van de Koude Oorlog aan de hand van ontwikkelingen in Duitsland herkennen en daarbij ingaan op de blokkade van Berlijn in 1948, de Duitse deling, de vlucht naar het Westen en de bouw van de Berlijnse Muur.
4. herkennen hoe politieke en economische ontwikkelingen binnen de Sovjet-Unie in de loop van de jaren tachtig hebben bijgedragen aan het einde van de Koude Oorlog;
 - Gorbatsjov / Perestroika en Glasnost,
 - ineensstorten systeem,
 - onbetaalbaarheid wapenwedloop / oorlog in Afghanistan.
5. de bijdrage van Duitsland aan politieke stabiliteit in Europa na de Duitse eenwording herkennen en daarover een eigen standpunt weergeven en toelichten.

Kaderberoepsgerichte leerweg

Kerdeel 3:

Leervaardigheden in het vak geschiedenis en staatsinrichting

De kandidaat beheerst een aantal strategische vaardigheden die bijdragen tot de ontwikkeling van het eigen leervermogen.

De kandidaat kan:

1. verschillende typen historische vragen herkennen en zo zelfstandig mogelijk formuleren.
In dat verband kan hij/zij:
 - onderscheid maken in beschrijvende, verklarende en waarderende vragen.
2. bij gegeven of zelf geformuleerde historische vragen informatie verwerven;
 - bepalen welke (soort) historische informatie nodig is,
 - geschikte informatiebronnen inventariseren,
 - bronnen en bronfragmenten selecteren, lettend op bruikbaarheid, betrouwbaarheid en representativiteit,
 - gebruikmaken van verschillende typen historisch bronnenmateriaal, mondeling, schriftelijk, audio-visueel.
3. verworven of aangereikte informatie verwerken;
 - gegevens ordenen en zo nodig bewerken,
 - gegevens beoordelen op bruikbaarheid, betrouwbaarheid en representativiteit,
 - gegevens analyseren en een eigen standpunt weergeven en toelichten.
4. principes en procedures die kenmerkend zijn voor de benaderingswijzen van het vak geschiedenis en staatsinrichting toepassen;
 - ordening aanbrengen in historische gebeurtenissen, verschijnselen, ontwikkelingen en personen:
 - historische gebeurtenissen, verschijnselen, ontwikkelingen en personen plaatsen in historische perioden en in maatschappijtypen,
 - verschijnselen uit verschillende perioden en samenlevingen vergelijken,
 - in historische processen aspecten van continuïteit en verandering herkennen,
 - veranderingen onderscheiden naar de snelheid waarmee deze plaatsvinden, van schoksgewijs tot geleidelijk;
 - op basis van gegeven werkmateriaal verklaringen geven voor historische gebeurtenissen, verschijnselen en ontwikkelingen:
 - de aanleiding herkennen als de meest directe oorzaak,
 - herkennen hoe oorzaken van verschillende aard historische processen beïnvloeden,
 - directe en indirecte oorzaken onderscheiden,
 - onderscheid maken tussen oorzaken van meer en minder belang,
 - gevolgen die op korte termijn spelen, onderscheiden van gevolgen op lange termijn;
 - zich op basis van historische gegevens een beeld vormen van historische gebeurtenissen, verschijnselen, ontwikkelingen en personen:
 - rekening houden met de standplaatsgebondenheid van de bronnen,
 - rekening houden met de eigen standplaatsgebondenheid,
 - vaststellen waardoor de standplaatsgebondenheid bepaald werd/wordt;
 - een eigen standpunt over historische gebeurtenissen, verschijnselen en ontwikkelingen weergeven en toelichten:
 - zich verplaatsen in opvattingen, waarden en motieven van mensen in het verleden, er rekening mee houdend dat zij niet over dezelfde kennis konden beschikken als wij nu,
 - opvattingen, waarden en motieven, waardoor mensen in het verleden werden geleid, vergelijken met die van zichzelf en tijdgenoten.
5. resultaten van een leeractiviteit overdragen aan anderen;
 - een verslag van beperkte omvang schrijven als basis voor een schriftelijke, mondelinge of audio-visuele presentatie,
 - een geëigend medium kiezen en gebruiken, rekening houdend met doel, doelgroep en randvoorwaarden als beschikbare tijd en middelen.
6. gebruikmaken van informatie- en communicatie-technologie bij de bestudering van historische gebeurtenissen, verschijnselen, ontwikkelingen en personen;
 - geautomatiseerde zoeksystemen in bibliotheken, mediatheken en telecommunicatieprogramma's gebruiken,
 - eenvoudige geautomatiseerde gegevensbestanden raadplegen,
 - gegevens bewerken met behulp van eenvoudige tekstverwerkings-, reken- en spreadsheets programma's,
 - eenvoudige simulatieprogramma's gebruiken.
7. zo zelfstandig mogelijk enkele eenvoudige onderzoeken van beperkte omvang uitvoeren over thema's die aansluiten bij de inhoud van de exameneenheden K4 t/m K9 en het verrijksdeel.
In dat verband kan hij/zij de in K3 geformuleerde vaardigheden en benaderingswijzen in samenhang hanteren.

Kerdeel 7

Sociale zekerheid en verzorgingsstaat in Nederland

De kandidaat kan:

1. enkele groepen noemen die in de laatste decennia van de 19^e eeuw in Nederland niet zelfstandig in hun primaire levensbehoeften konden voorzien en herkennen/beschrijven op welke wijze en in welke mate particuliere en kerkelijke organisaties en de overheid aan leniging van armoede bijdroegen;
 - werklozen/ ouderen / weduwen en wezen / arbeidsongeschikten,
 - Armenwet 1854: overheid (burgerlijk armbestuur) springt alleen bij als particuliere en/of kerkelijke liefdadigheid te kort schiet om absolute minimum te handhaven,
 - in praktijk stapsgewijs naar hoofdrol voor burgerlijke armenzorg.
2. herkennen/beschrijven hoe de industrialisatie en verstedelijking in de laatste decennia van de 19^e en in het begin van de 20ste eeuw bijdroegen aan nieuwe opvattingen over armoede en aan veranderingen in de aanpak van de armenzorg;
 - ontwikkeling 'sociale kwestie',
 - concentratie van probleem in steden; burgerlijke en kerkelijke armenzorg schiet tekort.
3. visies herkennen van protestanten, katholieken, socialisten en liberalen aan het eind van de 19^e eeuw op oorzaken van armoede en op de verantwoordelijkheid van individuen, particuliere organisaties en de overheid om armoede te voorkomen;
 - conservatief-liberalen: overheidsonthouding; sociale voorzieningen te duur / ondermijnen individuele verantwoordelijkheid,
 - jong-liberalen: actieve(re) sociale politiek,
 - protestanten: bescherming arbeider tegen hebzucht van anderen / staatsingrijpen als maatschappelijke organisaties tekort schieten,
 - sociaal-democraten: nadruk op algemeen kiesrecht / via politieke macht sociale rechten,
 - katholieken: Rerum Novarum / zie protestanten.
4. herkennen/beschrijven op welke regelingen van sociale zekerheid en vormen van armenzorg groepen die niet zelfstandig in hun primaire levensbehoeften konden voorzien, begin jaren '30 terug konden vallen;
 - armenzorg is voor grootste deel openbare armenzorg,
 - werkloosheidsverzekering / steunregeling / gemeentelijke steunregelingen,
 - werkverschaffing,
 - ouderdoms-, ongevallen en de ziekteverzekering.
5. herkennen/beschrijven dat de economische crisis in de jaren '30 leidde tot een massaal beroep op armen- en werklozenzorg en tot een aanpassingspolitiek met verlaging van uitkeringen en strenge individuele controle;

- werkverschaffing tegen lager loon,
- korting op steunuitkeringen,
- stempelen / inspecteurs.

6. opvattingen van liberalen, confessionelen en socialisten over de aanpak van de sociale gevolgen van de crisis beschrijven;
 - verschuivende opvattingen bij anti-revolutionairen / katholieken; grotere rol overheid,
 - socialisten: Plan van de Arbeid.
7. herkennen/beschrijven hoe herinneringen aan en opvattingen over de gevolgen van de economische crisis alsmede de politiek van wederopbouw en de economische ontwikkeling na 1945 bijdroegen aan de opbouw van de verzorgingsstaat;
 - crisis en vernedering / crisis en opkomst radicale - anti-democratische stromingen,
 - industrialisatie / economische ontwikkeling / harmoniemodel.
8. oorzaken van de herziening van de verzorgingsstaat vanaf de jaren '80 herkennen en over veranderingen in recht op en omvang van uitkeringen als gevolg hiervan een eigen standpunt weergeven en toelichten;
 - groeiend beroep op werkloosheids- en arbeidsongeschiktheidsverzekeringen / legitimiteit van verzorgingsstaat ter discussie / oneigenlijk gebruik / misbruik van sociale voorzieningen.

Kerdeel 9

De Koude Oorlog

De kandidaat kan:

1. de internationale verhoudingen voor en aan het eind van de Tweede Wereldoorlog herkennen/beschrijven en daarbij ingaan op de positie van Duitsland, Groot-Brittannië, Frankrijk, de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten;
 - VS - SU tegenstelling sinds 1917: kapitalistisch/ democratisch - communisme/dictatuur,
 - VS en SU als overgebleven wereldmachten na de Tweede Wereldoorlog,
 - Nazi-Duitsland / nederlaag en bezetting,
 - koloniale grootmachten Frankrijk en GB / verlies koloniën na 1945.
2. het ontstaan van de Koude Oorlog beschrijven en daarbij ingaan op de ideologische tegenstellingen en het streven naar invloedssferen in Europa;
 - Jalta,
 - Oost-Europa/SU tegenover West-Europa/VS.
3. het verloop van de Koude Oorlog aan de hand van ontwikkelingen in Duitsland herkennen/beschrijven en daarbij ingaan op de blokkade van Berlijn in 1948, de Duitse deling, de vlucht naar het Westen en de bouw van de Berlijnse Muur alsmede de 'Ost-Politik'.

4. beelden van elkaar in het West- en het Oostblok in de jaren vijftig en zestig herkennen, deze beschrijven en verklaren met verwijzing naar achterliggende politieke opvattingen.
5. de functie van wederzijdse dreiging, ter voorkoming van gewapende conflicten ten tijde van de Koude Oorlog, beschrijven en daarbij ingaan op de wapenwedloop; hij/zij kan over voor- en nadelen van de wederzijdse dreiging een eigen standpunt weergeven en toelichten;
 - voorkomen kernoorlog,
 - beslag op kennis, grondstoffen, kapitaal.
6. herkennen/beschrijven hoe politieke en economische ontwikkelingen binnen de Sovjet-Unie in de loop van de jaren tachtig hebben bijgedragen aan het einde van de Koude Oorlog;
 - Gorbatsjov / Perestroika en Glasnost,
 - ineensinken systeem,
 - onbetaalbaarheid wapenwedloop / oorlog in Afghanistan.
7. de bijdrage van Duitsland aan politieke stabiliteit in Europa na de Duitse eenwording herkennen/beschrijven en daarover een eigen standpunt weergeven en toelichten.

De gemengde en de theoretische leerweg

De kerndelen 3, 7 en 9 van de kaderberoepsgerichte leerweg en de bijbehorende verrijksdelen 4, 6 en 8.

Verrijksdeel 4

Ontwikkeling van de gezondheidszorg in Nederland

De kandidaat kan:

1. beschrijven hoe leef- en werkomstandigheden in de 19^e eeuw de volksgezondheid beïnvloedden;
 - voeding / gezondheidszorg / woon- en werkomstandigheden / hygiënische omstandigheden.
2. voorbeelden geven van de invloed van wetenschap en techniek en van maatregelen van de overheid op de verbetering van de volksgezondheid in de 19^e en het begin van de 20^e eeuw;
 - ontwikkeling vaccins / antibiotica / chirurgie / medische wetenschap,
 - vaccinatieprogramma's / sociale wetgeving / aanleg riolering en waterleiding.
3. veranderingen in de 20^e eeuw in opvattingen over leven en dood en in verwachtingen van mensen ten aanzien van de mogelijkheden van de medische wetenschap beschrijven en over deze veranderingen een eigen standpunt weergeven en toelichten.

2. opvattingen van confessionelen, liberalen, socialisten en communisten in Nederland over de rol van de VS in de internationale politiek in de jaren vijftig vergelijken met hun opvattingen ten tijde van de Vietnamoorlog.

3. beelden in Nederland van de VS in de jaren vijftig en tijdens de Vietnamoorlog herkennen en relateren aan opvattingen van bovengenoemde politieke stromingen.

Verrijksdeel 8

Vaardigheden in samenhang

De kandidaat de vaardigheden uit het kerndeel in samenhang toepassen.

Verrijksdeel 6

Nederland en de Verenigde Staten na de Tweede Wereldoorlog

De kandidaat kan:

1. de invloed van de VS op Nederland in de naoorlogse geschiedenis beschrijven en daarbij ingaan op de bijdrage van de VS aan de economische wederopbouw, de positie van de VS in de NAVO en de verbreiding van de Amerikaanse cultuur;
 - Marshallplan,
 - VS als garantie voor de Europese veiligheid,
 - via media (muziek, film) / voeding / kleding.

De tekst van de hier afgedrukte kerndelen is overgenomen uit *Examenprogramma's vmbo. Economie en de maatschappelijke vakken*, uitgegeven door het Ministerie van Onderwijs Cultuur en Wetenschappen (maart 2000). De publicatie staat ook op internet onder www.cfi.nl

Universiteit Utrecht

Cursus Geschiedenis en activerende didactiek

"Gaat de bel nu al?"

"Nu pas begrijp ik echt waarom het geen vrede is in het Midden-Oosten."

"Leg me het verschil tussen 'links' en 'rechts' nog eens precies uit?"

"Dus in geschiedenisboeken staan over hetzelfde onderwerp verschillende dingen?"

"Mogen we nog even doorwerken in de pauze?"

Dit zijn vragen en opmerkingen waaruit blijkt dat leerlingen actief met geschiedenis bezig zijn en er over nadenken. En leerlingen actief met geschiedenis bezig laten zijn is het uiteindelijke doel van deze nascholingscursus. Er kunnen zowel onderbouw- als bovenbouwdocenten deelnemen.

Plaats en tijd: Donderdag 30 oktober, 13 november, 27 november, 11 december van 14.00 tot 17.00 uur. De bijeenkomsten vinden plaats in de Uithof te Utrecht.

Kosten: 350 euro (inclusief nascholingscertificaat en reader)

Trainers: Sipko Veeneman docent geschiedenis aan het Christelijk Gymnasium in Utrecht en Hanneke Tuithof vakdidactica geschiedenis van het IVLOS, de lerarenopleiding van de Universiteit Utrecht.

Opgave: Voor 15 oktober 2003 bij het IVLOS.

Voor meer informatie en opgave:

Peter Taminiau, e-mail: p.e.a.taminiau@ivlos.uu.nl, tel: 030-2531743

Hanneke Tuithof, e-mail: j.i.g.m.tuithof@ivlos.uu.nl, tel: 030-2533220

Literatuur bij het examenonderwerp Lancashire

- Owen Ashmore, *Industrial Archeology of Lancashire* (Newton Abbot 1969).
- Asa Briggs, *Victorian Cities* (London 1990, eerste druk 1963).
- B.E.E.P (in samenwerking met Bolton Central Library, Bolton M.B.C. Planning Dept, Bolton Museum Services, Lancaster Records Office (Preston) en Richard Hough Ltd.), *The textile industry of Bolton, origins, growth and decline* (Bolton z.j.).
- Ann Digby, Charles Feinstein en David Jenkins (eds), *New directions in Economic and Social History*. Volume II (Hampshire/London 1992). Daarin vooral de bijdrage van M. Berg, 'Women, work and the industrial revolution', 23-37.
- Pat Hudson, *The Industrial Revolution* (London/New York/Melbourne/Auckland 1992).
- Brian Murphy, *A History of the British Economy 1086-1970* (London 1973).
- Hans Righart, *De trage revolutie. Over de wording van industriële samenlevingen* (Meppel/Heerlen 1991).
- Mary B. Rose (ed.), *The Lancashire Cotton Industry. A history since 1700* (Preston 1996), standaardwerk; bevat per hoofdstuk aanbevelingen voor 'verder lezen'.
- John Rule, *The Labouring Classes in Early Industrial England* (London 1986).
- Geoffrey Timmins, *Four Centuries of Lancashire Cotton* (Preston 1996), standaardwerk.
- Geoffrey Timmins, *The last shift, the decline of handloom weaving in nineteenth-century Lancashire* (Manchester/New York 1993).
- B.M.A. de Vries, 'De Industriële Revolutie', in B.M.A. de Vries (red.), *Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat. Demografie, economie, maatschappij en cultuur in West-Europa, 1450-2000* (Groningen 2000), 219-253, standaardwerk.
- John K. Walton, *Lancashire: A Social History, 1558-1939* (Manchester 1987), standaardwerk.

Een rijk geïllustreerde reeks

CULTUUR EN MIGRATIE IN NEDERLAND

Profiteer van
de aantrekkelijke
intekenkorting
van € 25,-

HOE NIEUWE
DE CULTUUR

NEDERLANDERS
VERRIJKEN

De complete reeks vormt een verrassend beeld van de veranderingen die diverse migratiestromen teweeg brachten in de Nederlandse cultuur. Een groot aantal zorgvuldig geselecteerde illustraties in kleur en zwart/wit zorgt voor een nog beter inzicht in de rijke culturele geschiedenis van de twintigste eeuw. Ieder boek telt ongeveer 480 pagina's en is gebonden met een stofomslag. Elk deel wordt voorzien van een namenregister en een uitgebreide bibliografie.

De auteurs

Prof. Maaike Meijer (1949) is literatuurwetenschapper en hoogleraar-directeur van het Centrum voor Gender en Diversiteit van de Universiteit van Maastricht. Zij is hoofdredacteur van de reeks.

Dr. Rosemarie Buikema (1956) is cultuurwetenschapper en werkzaam als universitair hoofddocent bij het Instituut voor Media en Representatie van de Universiteit Utrecht.

Dr. Isabel Hoving (1955) is als literatuurwetenschapper verbonden aan de Universiteit Leiden. Ze doceert op de terreinen van interculturele en postkoloniale literatuurwetenschap, cultuuranalyse en gender studies.

Dr. Jaap Vogel (1951) is als onderzoeker verbonden aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam.

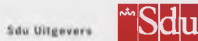
Prof. dr. Gloria Wekker (1950) is cultureel antropoloog en hoogleraar gender en etniciteit, verbonden aan de leerstoelgroep Vrouwenstudies Letteren aan de Universiteit Utrecht.

Dr. Wim Willems (1951) is projectleider van het historische cluster van het Instituut voor Migratie en Etnische Studies aan de Universiteit van Amsterdam, en verbonden aan het Centrum voor de Geschiedenis van Migranten.

Adviseur van de redactie **Dr. Leo Lucassen** (1959) is als universitair hoofddocent verbonden aan de afdeling Geschiedenis en Regiostudies van de Universiteit van Amsterdam. Ook is hij werkzaam voor het Centrum voor de Geschiedenis van Migranten.

De reeks **Cultuur en migratie in Nederland** verschijnt op initiatief en met financiële steun van het Prins Bernhard Cultuurfonds.

VERSCIJNINGSDATA:

Kunsten in beweging 1900-1980	oktober 2003	ISBN 90 12 09775 4
Kunsten in beweging 1980-2000	maart 2004	ISBN 90 12 09776 2
Levensverhalen uit de twintigste eeuw	oktober 2004	ISBN 90 12 09774 6
Wonen en samenleven vanaf de Eerste Wereldoorlog	april 2005	ISBN 90 12 09777 0
Veranderingen van het alledaagse 1950-2000	oktober 2005	ISBN 90 12 09773 8

Wij verwerken uw gegevens voor de uitvoering van de overeenkomst en om u van informatie te voorzien over Sdu Uitgevers bv en zorgvuldig geselecteerde andere bedrijven. Als u geen prijs stelt op deze informatie, kunt u dit schriftelijk melden bij Servicecentrum Uitgevers, postbus 20014, 2500 EA Den Haag. Voor informatie over onze leveringsvoorwaarden kunt u terecht op www.sdu.nl.

Hoe leefden Duitse dienstbodes, Hongaarse pleegkinderen, Joodse vluchtelingen en mensen uit Indië in Nederland?

Welke rol spelen zwarte acteurs in de Nederlandse televisiehumor sinds de komst van de Amerikaanse danser, zanger en variété-artiest Donald Jones?

Hebben gekleurde zangers en zangeressen meer succes op het Eurovisie Songfestival? Hoe Milly Scott haar heupen losgooide en haar tijd vooruit was.

Welke nieuwe betekenissen krijgt de poëzie van Hans Faverey als je hem leest in zijn Caraïbische context?

De reeks *Cultuur en migratie in Nederland* beschrijft hoe de Nederlandse cultuur is veranderd door de komst van nieuwe Nederlanders. Vaak leiden culturele confrontaties tot vermenging en wederzijdse beïnvloeding, maar soms ook tot verwijdering. Deze reeks schetst een uniek beeld van de eeuw die zojuist achter ons ligt. Tijdens het lezen zult u veel van de geschetste ontwikkelingen op bijvoorbeeld het gebied van muziek, literatuur, kleding, sport, religie en leefvormen herkennen. U, uw ouders of grootouders maakten deze veranderingen van dichtbij mee.

KUNSTEN IN BEWEGING 1900-1980 EN 1980-2000

De twee delen van *Kunsten in beweging* beschrijven de verschillende twintigste-eeuwse migratiestromen vanuit het perspectief van de kunsten. De vernieuwing die migrantkunstenaars teweer brachten in de literatuur, beeldende kunst, film, muziek, theater en dans wordt aan de hand van aansprekende voorbeelden beschreven. In deze twee boeken vindt u bijdragen over onder meer: koloniale kunstvormen, de introductie van zwarte acteurs op het Nederlands toneel en de komst van kunstenaars en intellectuelen uit Zuid-Afrika, Suriname, Duitsland en de Balkan.

LEVENSVERHALEN UIT DE TWINTIGSTE EEUW

In *Levensverhalen uit de twintigste eeuw* komen alle thema's uit de andere vier delen samen in even boeiende als ontroerende portretten. We volgen het verloop van een eeuw door de ogen van tien nieuwkomers met een opvallende levensloop. Door hun verhalen wordt een scherp inzicht verkregen in het veranderende landschap van de Nederlandse samenleving. Jean Desmet, Milo Anstadt, Lilian Ducelle, Naeeda Aurangzeb en anderen bieden een intieme inkijk in hun leven.

WONEN EN SAMENLEVEN VANAF DE EERSTE WERELDOORLOG

Wonen en samenleven vanaf de Eerste Wereldoorlog, beschrijft de huisvesting van migranten en hoe zij de bestaande woningbouw en architectuur beïnvloed hebben. De leefsituatie van migranten is vaak een direct gevolg van het soort werk dat zij doen. Denk aan inwonende buitenlandse dienstbodes en bedrijven die complete wijken bouwden om buitenlandse werknemers te huisvesten. Het boek behandelt hoofdstuksgewijs de woonsituatie van immigranten; van het intiem inwonen bij autochtone Nederlanders tot het samenleven van migranten in geïsoleerde gemeenschappen.

VERANDERINGEN VAN HET ALLEDAAGSE 1950-2000

In het deel *Veranderingen van het alledaagse 1950-2000* staan de ontmoetingen tussen 'oude' en 'nieuwe' Nederlanders in het alledaagse leven centraal. De invloed van andere culturen op het alledaagse bestaan in Nederland is veel groter dan vaak wordt verondersteld. Veel voedingsmiddelen en gebruiksvoorwerpen, maar ook persoonlijke praktijken, die we als typisch Nederlands beschouwen, zoals de manier waarop we ons kleden, onze haardracht en hoe we met ons lichaam omgaan, staan onder invloed van migrantenculturen.

Behoren lichaamstaal, de omgang met geld en arbeid, en de architectuur van de moskee op de hoek ook tot de Nederlandse cultuur?

Hoe typisch Nederlands zijn het bakkie koffie, de aardappel, de paprika en het Sinterklaasfeest?

Welke rol speelden nannies, Filippijnse dienstmeisjes en Colombiaanse poetsvrouwen in het emancipatieproces van Nederlandse vrouwen?

En ook: de fascinerende levensverhalen van Surinaamse schildersmodellen, van de eerste reizende bioscoopexploitanten en van migrantencultuurdragers als Milo Anstadt, Tjalie Robinson en Karim Tra  da.

Stuur onderstaande kaart naar Sdu Uitgevers of lever deze in bij uw boekhandel.

Bestelkaart

Bestel makkelijk
en snel
via www.sdu.nl

Speciale intekenkorting van   5,  per deel tot en met 31 maart 2004

- ☐ Ja, ik wil een intekening op de reeks *Cultuur en migratie in Nederland* (REEKSCENM) en ontvang alle delen voor de speciale prijs van   30,  per deel.
- ☐ Ik profiteer niet van de intekenkorting, maar bestel de volgende delen los:
- _____ Kunsten in beweging 1900-1980 (90 12 09775 4) voor   30,  (na 31 maart 2004   35, )
 - _____ Kunsten in beweging 1980-2000 (90 12 09776 2) voor   35, 
 - _____ Levensverhalen uit de twintigste eeuw (90 12 09774 6) voor   35, 
 - _____ Wonen en samenleven vanaf de Eerste Wereldoorlog (90 12 09777 0) voor   35, 
 - _____ Veranderingen van het alledaagse 1950-2000 (90 12 09773 8) voor   35, 

Prijzen zijn inclusief BTW en exclusief verzend- en administratiekosten. Deze uitgaven zijn ook verkrijgbaar via de boekhandel.

Dit aanbod is geldig tot en met 31 maart 2004 **1143CM301**

treerde reeks UR EN TIE IN LAND

Profiteer van
de aantrekkelijke
intekenkorting
van € 25,-

NEDERLANDERS VERRIJKEN

De complete reeks vormt een verrassend beeld van de veranderingen die diverse migratiestromen teweeg brachten in de Nederlandse cultuur. Een groot aantal zorgvuldig geselecteerde illustraties in kleur en zwart/wit zorgt voor een nog beter inzicht in de rijke culturele geschiedenis van de twintigste eeuw. Ieder boek telt ongeveer 480 pagina's en is gebonden met een stofomslag. Elk deel wordt voorzien van een namenregister en een uitgebreide bibliografie.

De auteurs

Prof. Maaike Meijer (1949) is literatuurwetenschapper en hoogleraar-directeur van het Centrum voor Gender en Diversiteit van de Universiteit van Maastricht. Zij is hoofdredacteur van de reeks.

Dr. Rosemarie Buikema (1956) is cultuurwetenschapper en werkzaam als universitair hoofddocent bij het Instituut voor Media en Representatie van de Universiteit Utrecht.

Dr. Isabel Hoving (1955) is als literatuurwetenschapper verbonden aan de Universiteit Leiden. Ze doceert op de terreinen van interculturele en postkoloniale literatuurwetenschap, cultuuranalyse en gender studies.

Dr. Jaap Vogel (1951) is als onderzoeker verbonden aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam.

Prof. dr. Gloria Wekker (1950) is cultureel antropoloog en hoogleraar gender en etniciteit, verbonden aan de leerstoelgroep Vrouwenstudies Letteren aan de Universiteit Utrecht.

Dr. Wim Willems (1951) is projectleider van het historische cluster van het Instituut voor Migratie en Etnische Studies aan de Universiteit van Amsterdam, en verbonden aan het Centrum voor de Geschiedenis van Migranten.

Adviseur van de redactie **Dr. Leo Lucassen** (1959) is als universitair hoofddocent verbonden aan de afdeling Geschiedenis en Regiostudies van de Universiteit van Amsterdam. Ook is hij werkzaam voor het Centrum voor de Geschiedenis van Migranten.

Een rijk geïllus CULTU MIGRA NEDER

HOE NIEUWE DE CULTUUR

Sdu Uitgevers

De reeks **Cultuur en migratie in Nederland** verschijnt op initiatief en met financiële steun van het Prins Bernhard Cultuurfonds.

VERSCIJNINGSDATA:

Kunsten in beweging 1900-1980	oktober 2003	ISBN 90 12 09775 4
Kunsten in beweging 1980-2000	maart 2004	ISBN 90 12 09776 2
Levensverhalen uit de twintigste eeuw	oktober 2004	ISBN 90 12 09774 6
Wonen en samenleven vanaf de Eerste Wereldoorlog	april 2005	ISBN 90 12 09777 0
Veranderingen van het alledaagse 1950-2000	oktober 2005	ISBN 90 12 09773 8

Wij verwerken uw gegevens voor de uitvoering van de overeenkomst en om u van informatie te voorzien over Sdu Uitgevers bv en zorgvuldig geselecteerde andere bedrijven. Als u geen prijs stelt op deze informatie, kunt u dit schriftelijk melden bij Servicecentrum Uitgevers, postbus 20014, 2500 EA Den Haag. Voor informatie over onze leveringsvoorwaarden kunt u terecht op www.sdu.nl.

Bestelkaart

ORGANISATIE:

AFDELING:

NAAM EN VOORLETTERS:

M/V

FUNCTIE:

ADRES:

POSTCODE:

PLAATS:

TELEFOON:

FAX:

E-MAIL:

Postzegel
niet nodig

Sdu Uitgevers

Servicecentrum Uitgevers

Antwoordnummer 125

2501 XD Den Haag

Geschiedenis voor het examen

MeMo CSE Met de loep op Lancashire

nieuw

Nu met extra examentraining!

De eindexamenstof 2004 en 2005... helder, aansprekend en levensecht. Met het MeMo CSE-katern *Met de loep op Lancashire: katoen en samenleving 1750-1850* krijgt de geschiedenis niet alleen een gezicht, maar ook handen en voeten. Praktisch en doelgericht aan de slag; daar draait het

om bij het nieuwe CSE-materiaal voor uw eindexamenkandidaten. Laat uw leerlingen verder kijken met MeMo CSE en bestel nu uw beoordelingsexemplaar via onze afdeling Klantenservice: T (073) 6 288 766. Op de nascholingsdagen liggen ook beoordelingsexemplaren klaar.

www.memo-malmberg.nl

dat zijn je collega's

de • jaren • ervaring • collega

de • juridisch • geadviseerde • collega

de • niet • van • deze • wereld • collega

de • helpt • je • uit • de • shit • collega

de • over • de • rooie • collega

de • grote • oren • collega

de • daar • kan • je • mee • lachen • collega

de • straks • voor • de • klas • collega

de • daar • heb • je • wat • aan • collega

De **Algemene Onderwijsbond** staat voor het allerbeste onderwijs. Met ruim 73.000 onderwijscollega's is de AOb de grootste onderwijsvakvereniging van Nederland. Wij behartigen de belangen van alle onderwijscollega's van basisschool tot hogeschool, van onderwijsstudent tot directeur. Wie nu voor een jaar lid wordt, betaalt de eerste drie maanden slechts € 5,- per maand én krijgt een hip collega-shirt. U kunt tot 31 december 2003 van deze actie gebruik maken.

stuur deze bon naar:
Algemene Onderwijsbond
antwoordnummer 4346
3500 VE Utrecht

☒ Ja, ik word lid van de Algemene Onderwijsbond

Voorletters en Naam

M / V

Geboortedatum

Privé-adres

Telefoonnummer

Postcode en Woonplaats

E-mail

Bruto salaris

Rekeningnummer
(de contributie wordt per maand afgeschreven)

Naam school

Adres school

Schoolcode

Postcode en Plaats

Handtekening

Datum

www.aob.nl

0900 463 62 62